

**UNIVERSITATEA
BABEȘ-BOLYAI**
FACULTATEA DE GEOGRAFIE

TEZĂ DE DOCTORAT

**Conceptul de heterotopie și
patrimoniul construit.**

Contribuții la o fundamentare teoretică

Conducător științific:

Prof. Dr. Pompei Cocean

Facultatea de Geografie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca

Îndrumător cotutelă:

Prof. Dr. Em. Arh. Adriana Matei

Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Universitatea Tehnică Cluj-Napoca

Doctorand:
Smaranda Spânu

2016

Cuprins:

1. Contribuții la o fundamentare teoretică	1
1.1. Relevanța temei. Definierea conceptelor utilizate – conceptul de heterotopie	1
1.1.1. Patrimoniul și heterotopie	1
1.1.2. Definierea conceptului de heterotopie	1
1.2. Obiective ale subiectului studiat. Demersul cercetării. Metodologie	4
1.3. Metode de cercetare. Structura cercetării	10
1.3.1. Metode de cercetare	10
1.3.2. Etape ale cercetării	11
2. Aspecte ale spațiului foucaultian	13
3 Foucault și geografia	19
3.1. O primă lectură a principiilor heterotopice	31
3.1.1. Primul principiu	31
3.1.2. Al doilea principiu	32
3.1.3. Al treilea principiu	32
3.1.4. Al patrulea principiu	33
3.1.5. Al cincilea principiu	33
3.1.6. Al șaselea principiu	33
3.1.7. Coordonate suplimentare	34
4 Heterotopia și proiectul utopic	37
4.1. Istoria gândirii utopice: teorii, ramificații, analize	37
4.2 Utopia și citirea heterotopică a idealului	47
4.2.1 Orașul arhetip: între divin și laic	49
4.2.2 Orașul ideal în perioada Renașterii după Alberti, Filarete și alții. Caracterul revanșist	52
4.2.3 Utopia barocă: trecerea la orașul-funcțional	67
4.2.4 Distorsionarea utopiei: spațiul panoptic și controlul	71
4.2.5 Expresia cetății ideale în spațiul românesc	73
4.2.6 Proiectul utopic și trecerea spre modernitate. Sectele: materializarea utopiei religioase și orașele coloniale	91
4.2.7 Metamorfoza orașului ideal: utopia anti-urbană	94
4.2.8 Dualitatea utopică și influențele asupra expresiei arhitecturale. Perspectiva Piranesi: proiecția utopiei carcerale	95
4.2.9 Perspectiva lui Boullé și Ledoux: sublim vs. pragmatic	103
4.2.10 Utopia ca experiment social. Proiecte și tentative	113
4.2.10.1. O nouă ordine după Saint-Simon	114

4.2.10.2 Proiecția utopică după Fourier: falansterul	116
4.2.10.3 Ordinea industrială și orașul-companie	121
4.2.10.4 Laboratoare ale ordinii industriale: <i>familistèr</i> -ul lui Godin	124
4.2.11 Modelul progresist: pragmatismul utopic și citirea heterotopică a acestuia	127
4.2.11.1 Utopia <i>ruskiniană</i> : artă versus morală	133
4.2.11.2 Modernitatea. Proiecția arhitecturală ca diluare a caracterului utopic. Modelul culturalist: orașul-grădină	134
4.2.11.3 Modelul culturalist în citire heterotopică	140
4.2.11.4 Modelul progresist ca ordonare oficială. Plan Voisin și plan Obus	143
4.2.12 Hibridizarea modelului progresist: modelul usonian și modelul futurist	146
4.2.13 Perioada interbelică: proiectul de arhitectură ca unealtă de modelare socială și națională	149
4.2.14 Instituția totală și metamorfoza distopică. Utopia fascistă și lagărul ca spațiu heterotopic	152
4.2.15 Utopia ecologistă și utopia consumeristă	157
4.3 Reorientarea proiecției utopice	162
4.4 Utopie, heterotopie: concluzii și analize. Heterotopia ca utopie aplicată. Patrimoniul ca alteritate	163
4.4.1 Utopiile aplicate: spații heterotopice	166
4.4.2 Proiecția în artă și arhitectură; utopia materializată ca declanșator pentru alteritatea patrimoniului	168
5 Caracterul heterotopic și funcțiunea	175
5.1 Ipostaze ale spațiului heterotopic în spațiul urban. Dehaene & De Caüter, Boyer și Cenzatti	176
5.2 Apropriere distructivă sau expresie culturală cu potențial patrimonial	180
5.3 Spațiu heterotopic - spațiu terțiar – spațiu al medierii	183
5.4 Patrimoniul ca spațiu al medierii. Rolul performativ al acestuia	184
5.5 Performativitate	185
5.5.1 Performativitate și spațiu urban	185
5.5.2 Performativitate și spațiu muzeal	186
5.5.2.1 Performativitate și spațiul patrimonial	187
5.5.2.2 Muzeu, spațiu patrimonial – între două ipostaze temporare. Performativitatea spațiului patrimonial	189
5.5.2.3 Ritualul ca practică a spațiului patrimonial	193
5.6 Heterotopia crizei. Cimitirul – oraș în oraș	194
5.6.1 Petersson – cimitirul între dispozitiv mnemonic, loisir și ierarhizare socială	195
5.6.2 De Boek – cimitirul, orașul și inversarea rolurilor	196
5.6.3 Brossat – cimitirul și activarea caracterului heterotopic prin practică	198

5.7 Spațiu patrimonial, criză și act transgresiv	200
5.8 Spațiul sacru ca spațiu al medierii. Templul	202
5.8.1 Spațiul sacru și idealul	204
5.8.2 Spațiul sacru în lectură heterotopică	205
5.8.3 Spațiul sacru ca dispozitiv mnemonic	206
5.8.4 Coordonate heterotopice ale spațiului sacru	207
5.8.4.1 Biserica-cetate	208
5.8.4.2 Variațiile practicării spațiului sacru: Dealu Frumos, Arcalia, Viscri	208
5.8.4.3 Spațiul sacru ca <i>heterochronie</i>	214
5.8.4.4 Rolul compensator al spațiului sacru	215
5.8.4.5 Sacrul ca enclavă – claustrul mănăstiresc	216
5.9 Spațiul intermediat. Între public și privat	218
5.10 Economie culturală și efectele asupra patrimoniului. Între public și privat	220
5.10.1 Conservare versus neoliberalism economic	223
5.11 Rolul politic al patrimoniului – caracterul mediator al heterotopiei	227
5.12 Mecanismele de selecție UNESCO, între prezervare, economic și politic	229
6 Conceptul de heterotopie în arhitectură	233
6.1 Caracterul heterotopic ca tipar arhitectural	233
6.2 Gentrificarea și impactul său asupra spațiilor altfel	235
6.3 Alteritatea intențională: obiectul de arhitectură deliberat creat altfel, și de ce postmodernismul este citit ca și profil heterotopic	238
6.4 Citatul istoric	240
6.5 Limbajul historicist al obiectului post-modern – hibridizare a arhitecturii ca alteritate	240
6.5.1 Perspectiva americană	241
6.5.2 Perspectiva europeană	242
6.5.3 Limbajul historicist postmodern și Mișcarea pentru reconstrucția orașului European	245
6.5.4 Noul urbanism	251
6.6 Relația prezent – trecut în perspectiva postmodernă. Trei paliere de interpretare	253
6.7 Perspectiva post-modernă și problema conservării	255
6.7.1 Perspectiva postmodernă și descifrarea orașului istoric	261
6.8 Interesul pentru obiectul istoric și procesul de comodificare	262
6.9 Construcția alterității. Situația patrimoniului industrial	265
6.9.1 Obiectul industrial și spațiul românesc	268

6.10 Pragurile percepției patrimoniale, și tendința de obiectivare treptată a percepției asupra trecutului	270
6.11 Problema autenticității	279
6.12 Tendința de obiectivare față de obiectul patrimonial și conturarea unei filosofii a conservării	280
6.12.1 Obiectivarea față de obiectul patrimonial și situația în spațiul românesc	283
6.13 Caracterul heterotopic al spațiului patrimonial, mediat de intervenția de restaurare	287
6.14 Obiectivarea – multiplicarea valorilor și a actorilor implicați	289
6.15 Comunitatea ca actor, factor decizional în practica conservării	290
6.16 Practici ale patrimoniului. Procesul de atribuire de semnificație. Construirea alterității obiectului	292
6.17 Caracterul heterotopic – dincolo de alteritatea formală	297
6.18 Alteritatea și obiectul istoric. Cumularea semnificațiilor	299
6.19 Potențialul heterotopic al modelului	301
6.20 Caracterul heterotopic și marginalul. Potențialul patrimonial	302
6.21 Evoluția statutului: de la marginal la protejat. Cazul produsului gotic	303
6.22 Înzestrarea cu semnificație a obiectului construit – cumularea statutelor	305
6.23 Caracterul heterotopic și statutul protejat - ordonare oficială și proces de consacrare a alterității	306
6.23.1 Peștera Lascaux - Vézère. Franța	309
6.23.2 Minele Wieliczka și Bochnia. Polonia	310
6.23.3 Complexul religios Swayambhunath (Swayambhu), Valea Kathmandu. Nepal	311
6.23.4 Problema reconstrucției	315
7. Patrimoniul ca heterotopie. Cazul comunității Seto	325
8. Aplicarea profilului heterotopic patrimonial – delimitarea arealului de studiu	331
8.1 Argument	331
8.2 Delimitarea arealului de studiu	332
8.3 Imagine de ansamblu asupra patrimoniului construit al zonei studiate	334
9. Patrimoniul ca spațiu heterotopic. Caracterul terțiar și hibriditatea ca argumente ale caracterului heterotopic	347
9.1 Coordonatele caracterului terțiar al patrimoniului	347
9.2 Patrimoniul ca spațiu heterotopic	356
9.3 Coordonatele heterotopice	359
9.4 Profilul heterotopic ca o potențială unealtă de analiză	366
10. Studiu de caz 1: Bisericile de lemn alăturate din Transilvania	371

10.1. Ierarhiile de valori ale obiectului patrimonial	371
10.2. Coordonatele heterotopice introduse prin ordonarea protecționistă	372
10.3. Caracterul heterotopic al spațiului sacru	377
10.4. Caracterul heterotopic al bisericilor de lemn din Transilvania	378
11. Studiu de caz 2 –Profilul heterotopic și potențialul patrimonial al țesutului vernacular și post-vernacular	395
11.1. Funcționarea heterotopică a spațiului și introducerea statutului de patrimoniu	395
11.2. Vernacularul: o alteritate dobândită organic	396
11.3. Un patrimoniu omis – post-vernacularul și constituirea alterității sale	401
11.4. Țesutul rural post-vernacular sub presiune urbană. Analiză comparativă: zona periferică a orașului Cluj; și cazul satului Lancrăm în raport cu polul Alba Iulia	402
11.5. Etapele procesului evolutiv și caracteristicile arhitecturii vernaculare conservate în forma post-vernaculară	408
11.6. Concluzii	409
11.6. Anexa 1 – fișe ale localităților analizate. Aiton / Câmpenești / Dezmir / Tăuți / Someșul Rece / Suceagu / Lancrăm	412
11.7. Anexa 2 – Profilul heterotopic și potențialul patrimonial al țesutului vernacular și post-vernacular – Imagini și analize pe suport cartografic	431
12. Studiu de caz 3: Profilul heterotopic și funcțiunea balneară – situația stațiunii Băilor Herculane, Caraș-Severin	447
12.1. Introducere	447
12.1.1. Caracterul heterotopic „de bază” asociat funcțiunii balneare	447
12.2. Evoluția programului balnear și codarea heterotopică	451
12.2.1. Etapa inițială	451
12.2.2. Etapele medii	456
12.2.3. Etapa de apogeu	463
12.3. Activarea profilului heterotopic – cazul Băilor Herculane	464
12.3.1. Resursa balneară și cazul Băilor Herculane	465
12.3.2. Băile Herculane: resursa balneară generatoare de patrimoniu arhitectural	470
12.4. Statutul patrimonial și funcționarea heterotopică a enclavei balneare Herculane	481
12.4.1. Anexa 1	483
12.4.2. Anexa 2	491
13. Studiu de Caz 4: Stilul Neoromânesc și Cartierul Andrei Mureșanu, Cluj-Napoca	507
13.1. Preambul	507
13.2. Contextul Istoric. Conceptul de Națiune în România în Secolul al XIX-lea	507
13.3. Contextul arhitectural	509

13.4. Studiul de Caz Transilvan: Cartierul Andrei Mureșanu, Cluj	515
13.5. Cartierul Mureșanu între recunoașterea valorii și statutul patrimonial	520
13.6. Caracterul heterotopic al cartierului Andrei Mureșanu	527
13.7. Anexă	530
14. Concluzii ale cercetării	547
Bibliografie	551

Cuvinte cheie:

heterotopie, patrimoniu, arhitectură, spațiu construit, urbanism, practicarea spațiului

1.

Lucrarea de față propune o orientare a perspectivei planificării regionale asupra patrimoniului prin intermediul conceptului de heterotopie. Principiile atribuite noțiunii de patrimoniu, și multiplele sale definiții, actualizate și completate în mod constant, pot fi identificate și lecturate prin intermediul criteriilor esențiale ale conceptului de heterotopie. Pornind de la această conexiune, lucrarea de față propune interpretarea patrimoniului prin lentila heterotopiei.

Pornind de la o definire condensată a noțiunii de patrimoniu – totalitatea tradițiilor, a obiectelor (mobile și imobile) cu valoare culturală și moștenite – se conturează două prime caracteristici esențiale ale acestuia, *rolul mnemonic* și o anumită *disociere de timpul contemporan*, datorită perspectivei și a elementelor cu care operează. Valoarea obiectului de patrimoniu derivă din însuși mesajul transmis; interpretat ca fragment izolat, acesta este purtător de semnificații culturale și spirituale proprii societății, etapei și ordonării sociale în care a fost creat. Chiar dacă semnificația este considerată a fi un construct cultural, determinat spațio-temporal și propriu celui care „privește”, obiectul construit (sau artefactul) este conservat tocmai datorită capacității sale de a stoca semnificație, indiferent cărei etape sau cărui privitor îi aparține aceasta; așadar aceste fragmente sunt considerate recipiente care îndeplinesc un rol de agenți mnemonici fiind conservate pentru potențialul lor în procesul de re-descoperire, decodare, și de acumulare a straturilor de semnificație a obiectului construit (Bakker). Această caracteristică de fragment de timp, și alte coordonate, varietatea de manifestări, cristalizarea sub forma de enclave, capacitatea de a compensa, la nivel psihologic spațiul real perceput ca degradat, au stat la baza argumentului acestei cercetări, sugerând o posibilă interpretare pentru noțiunea de patrimoniu: *patrimoniul ca heterotopie*.

Deoarece interpretările conceptului foucaultian sunt deosebit de numeroase, a fost propusă o selecție, prin identificarea celor care discută sau vizează obiectul și fondul/contextul construit și capacitatea acestora de a acumula semnificații. Aceste interpretări au fost la rândul lor analizate din perspectiva teoriei patrimoniului, a teoriei conservării și restaurării și din punct de vedere arhitectural și urban, pentru a identifica acele coordonate și funcționări sau algoritmi de funcționare care produc, influențează sau indică un caracter heterotopic.

Pe baza acestei cercetări teoretice a patrimoniului ca heterotopie se urmărește stabilirea unei ustensile de analiză în cadrul cercetării de arhitectură și urbanism dar și pentru proiecte de planificare teritorială. Acest sistem de analiză urmărește să faciliteze înțelegerea problemelor ridicate de situația patrimoniului cultural construit, să identifice metode de intervenție posibile, prin natura contextuală a conceptului utilizat având potențialul de a sugera o soluție optimă a acestora.

Sunt prezentate astfel:

- analiză a direcțiilor principale de cercetare ale conceptului de heterotopie – punctând interpretări ale conceptului în raport cu care cercetarea de față, poziționându-se critic, propune și argumentează propria interpretare;
- o analiză a principiilor enunțate de Foucault confruntate apoi cu ipoteza cercetării – patrimoniul ca heterotopie.

Coordonatele heterotopice considerate esențiale – rolul de oglindă, caracterul de enclavă spațio-temporală, funcționarea alternativă etc. – sunt discutate apoi mai amănunțit, din perspectiva *spațiului conceptual patrimonial* și a *obiectului construit patrimonial*, fiind exemplificate pe baza unor studii de caz tip viniată.

Capitolul introductiv tratează în detaliu demersul și metodele de cercetare – în principal axate pe cercetarea documentară bibliografică și de arhivă, analiză critică și cercetare pe teren, în ceea ce privește studiile de caz, focalizată pe funcționarea obiectivelor de patrimoniu (practici oficiale și neoficiale) și starea de conservare.

Structura lucrării este una tripartită, lucrarea fiind delimitată în trei nuclee principale: **A.** abordarea teoretică a conceptului de heterotopie, analiza critică a principiilor acestuia și a interpretărilor suportate

de concept – din geografie, urbanism, arhitectură, sociologie, antropologie etc.– și considerate utile demersului de față; **B.** patrimoniul ca heterotopie – argumente, interpretări și studii de caz, de tip vignetă, care susțin această abordare, și **C.** elaborarea unei grile de analiză pe baza principiilor heterotopice analizate anterior și cercetarea unor obiective patrimoniale – studiile de caz – din prisma acesteia. După natura demersului, cercetarea se divide în două segmente, cel *teoretic* și cel *aplicat*. Ipoteza propusă, argumentată și clarificată prin intermediul periplului teoretic, este exprimată sub forma unei grile care păstrează structura foucaultiană inițială: „descrierea sistematică”, după principiile de funcționare a acestor altfel de spații.

Abordarea propusă și selecția studiilor de caz a încercat o contrabalansare a predilecției pentru spații care prezintă *ab initio* un caracter excepțional, observată în literatura de specialitate. Cercetarea a asumat provocarea de a identifica un set de altfel de spații excepționale în propria manieră – care își revelează caracterul excepțional la o investigație mai amănunțită, similare în această privință și recunoscutibile în patrimoniul construit pe care îl practicăm – privim, ocupăm și transformăm – în mod cotidian.

2.

Bazată în principal pe textul foucaultian *Altfel de spații*, unde filosoful definește direct și detaliază conceptul de heterotopie, această cercetare propune – în completare – o scurtă trecere în revistă a abordărilor conceptului de *spațiu* în opera acestuia. Chiar dacă referirile la spațiu și spațialitate apar într-o formă difuză în textele capitale, texte secundare (prelegeri, interviuri) oferă lămuriri mai punctuale, ajutând la clarificarea conceptului abordat. Sunt punctate aspectele considerate utile pentru mai buna conturare a setului de ustensile necesare demersului de față. Analiza desfășurată în cadrul acestui capitol se bazează pe literatură secundară, în principal datorită vastității operei filosofului francez și a interpretărilor generate de aceasta.

În opera foucaultiană problematica spațiului este în linii mari considerată drept fragmentară, disjunctă, abordată fără o metodă particulară și chiar un „unghi orb” (Thrift, 2007).

Metodele elaborate de Foucault, *arheologia*, *genealogia* și *problematizarea eticii* îi câștigă din partea criticilor recunoașterea ca filosof-istoric, respectiv cea de istoric-filosof prin intermediul teoriilor interconectate privind cunoașterea, puterea și sinele (Gutting). La această departajare a contribuit decalajul creat de traducerea și ordinea difuzării operelor filosofului în afara sferei francofone, dar și pătrunderea neuniformă în diferite domenii.

Într-o lectură mai actuală, întreaga operă este ilustrată ca o *desfășurare a unui proces evolutiv coerent*, pentru fiecare tematică abordată de filosof regăsindu-se sursa în cercetarea precedentă. Cu alte cuvinte, opera lui Foucault poate fi văzută ca evoluție progresivă de la studiul *cunoașterii*, al *puterii* și în final a individului, sau *problematica sinelui* (Gutting).

În continuarea acestei încadrări generale, sunt punctate cronologic abordările problematicii spațiului care apar în câteva dintre principalele sale lucrări – *Cuvintele și lucrurile* (1966), *Altfel de spații* (1967), *Arheologia cunoașterii* (1968), *Nietzsche, Genealogie, Istorie* (1971), *Adevărul și formele juridice* (1973), *A supraveghea și a pedepsi* (1975), expunând anumite abordări care vor mai fi tratate în cadrul cercetării de față (control și supraveghere prin intermediul spațiului arhitectural, ierarhizarea acestuia, spațiul panoptic, tabăra militară etc.). De asemenea sunt evidențiate relațiile între spațiu și perspectivele de interes ale filosofului – putere, cunoaștere, control, sine.

Focalizând mai mult analiza, este amintită apoi problematica spațiului la Foucault în raport cu *disciplina geografiei* (și din prisma acesteia) – de care preocupările filosofului se apropie tangențial însă nu o abordează în mod particular – și apoi de cea a *arhitecturii* (în articolul *L'Œil du Pouvoir*, 1977, prefață la *Panopticon*-ul lui Bentham, sau în analiza de teoria artei asupra spațiului interior, reflectat, reprezentat și perceput în *Las Meninas*, Velásquez).

Această trecere sintetică în revistă are scopul de a sublinia conexiunile între temele principale ale filosofului cu problematica spațiului, și de a contura într-o manieră cronologică interesul acestuia, rămas în plan secundar, pentru conceptul de spațiu. Astfel sunt identificate și departajate conexiunile considerate avantajoase care vor fi apoi analizate critic în detaliu în capitolele următoare.

3.

După cum a fost demonstrat în capitolul anterior, analiza spațialității în opera filosofului este disipată în planul secund al multiplelor sale lucrări și analize, fiind subordonată tematicilor principale și, cu excepția textului *Altfel de spații*, niciodată abordată direct și de sine stătător.

Raportându-se la întreaga operă a filosofului, conceptul de spațiu a fost urmărit în principal de reprezentanți ai domeniului geografiei – fapt observat de Crampton și Elden în lucrarea *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, indispensabilă pentru orice tentativă de analiză a interpretărilor în cheie foucaultiană din domeniul geografiei. Scopul colecției este acela de a urmări acele tangențe cu problematica spațiului, marginale sau de fundal, care pot fi identificate în textele foucaultiene. Astfel, utilizând ca punct de pornire această trecere în revistă focalizată pe sfera geografică realizată de Elden și Crampton, capitolul urmărește principalele direcții în care au fost dezvoltate teoriile foucaultiene.

Sunt prezentate interpretările Felix Driver, Chris Philo, Derek Gregory, Peter Jackson, Matthew Hannah. Dintre aceștia, Philo abordează *modelului arheologiei*, propunând ca demers identificarea unor geografii ale lui Foucault; mai mult, Philo regăsește acea preocupare pentru spațiu în textele foucaultiene sub forma unei geografii a spațiilor excluse și a celor disciplinate, relațiile de putere, control sau examinare fiind esențialmente legate de loc și implicit de obiectul construit, idee la care se realizează și această lucrare. În completarea acestei localizări intrinseci a relațiilor observată de Philo, sunt punctate în continuare o serie de direcții de cercetare geografic-interdisciplinară (*istoria geografică, istoria climatologică, environmental determinism*) tributare „sistemului” foucaultian, prin introducerea unor narative alternative. Pe această direcție similară – preluând chiar metoda arheologilor – se înscrie și abordarea lui Hannah, care urmărește constituirea ca obiect discursiv a teoriilor foucaultiene, în corpul discursului geografiei umane critice. Prin intermediul demersului lui Hannah, sunt aduse în discuție abordările altor doi geografi, care au marcat procesul de transplantare și de asumare al ideilor foucaultiene în geografie: este vorba de Edward Soja și Gregory Derek.

Procesul de pătrundere este unul de succes: formularea deliberată a ideilor foucaultiene ca ustensile favorizează o asumare mai organică, *metoda* filosofului – sau sistemul de abordare – înlocuind treptat alte tipuri de abordări. Abordările din geografie au gravitat în jurul temelor principale foucaultiene – relațiile de putere, disciplină, guvernare, bio-putere, constituirea disciplinelor – urmărind un fir roșu al analizei spațiului, adeseori mascat, subînțeles sau pur și simplu tratat la modul general în proiectele filosofului. Publicarea târzie a unor texte foucaultiene înseamnă o realimentare a interesului și în geografie. Edward Soja dezvoltă o serie de lucrări chiar pe baza textului foucaultian *Altfel de spații* (publ. 1984), și propune din nou și asumă chiar elaborarea *geografiilor foucaultiene*, angajându-se critic în raport cu teoriile filosofului francez. Soja propune o paralelă interesantă între trinomul spațial al lui Lefebvre și conceptul de heterotopie al lui Foucault, identificând un *spațiu terțiar*, echivalent celui heterotopic – abordare geografic-interdisciplinară discutată mai detaliat în cadrul tezei.

În continuare, în sprijinul interpretării propuse de Soja, sunt trecute în revistă și analizate cele șase principii ale conceptului de heterotopie (conform textului *Altfel de spații*); alături de acestea au fost punctate succint și *coordonatele suplimentare* – definiții și menționări din textul foucaultian considerate în demersul de față drept explicații care, deși metaforice sau vagi, contribuie la conturarea mai clară a conceptului de heterotopie.

Același scop – de conturare a conceptului de spațiu și de heterotopie – a fost urmărit și în cadrul capitolului de față al cercetării, analizând o serie dintre abordările din domeniul geografiei; dintre aceste asumări și interpretări ale *uneltelor* furnizate de Foucault, cea aparținându-i lui Soja se concentrează explicit asupra heterotopiei, ajustată pentru a servi propriului concept de *spațiu terțiar*.

În ciuda caracterului lacunar și a laxității de care este acuzat conceptul de heterotopie, acesta este preluat, interpretat și reasamblat în multiple domenii; amintind succint aceste multiple analize, cercetarea de față propune în continuare o focalizare mai restrânsă asupra *obiectului construit*, a

spațiului urban și arhitectural și, în paralel cu analiza acestora, propune interpretarea obiectului patrimonial prin lentila heterotopiei, contribuind la interdisciplinaritatea câștigată de concept.

4.

Focalizarea asupra proiecției utopice și a produselor concrete, construite, ale acesteia este inspirată de una dintre principalele definiții condensate propuse de filosof pentru conceptul de heterotopie, și anume cea de *utopie* materializată; în interpretarea lui Foucault, utopia se află într-o relație de analogie directă sau inversă cu societatea care le creează, oglindind o versiune idealizată sau negativă (distopică) a acesteia. Procesul de tranzitare din imaginatul utopic în materialitatea realității presupune procesare și alterare, fixare în timp și spațiu, rezultatul-material nefiind niciodată în totalitate fidel proiecției utopice, rămânând altfel față de aceasta și altfel față de contextul în care este implantat și pe care îl reflectă (idealizat și îmbunătățit, sau răsturnat, „corectat”).

Capitolul de față propune lectura și discuția acestor ipostaze ale utopiei, urmărind atât procesul de infuzare a formei construite cu semnificație și tehnicile de operare cu aceste spații, cât și formulele construite efectiv utilizate; sunt apoi surprinse o serie de evoluții ulterioare ale proiecțiilor utopice și a expresiilor materiale ale acestora unde, deși intenția utopică este mult diluată, sunt păstrate schemele de ordonare a spațiului. Imaginează-te ca *laboratoare ale unor ordonări alternative*, utopiile reprezintă intenția de a materializa un ideal – cel mai adesea unul social însoțit de și exprimat printr-o formă construită specifică. Proiectul și obiectul de arhitectură continuă să fie mediul principal pentru exprimarea idealului.

Proiecția utopică apare în trei ipostaze: în timp contemporan dar într-un spațiu inaccesibil, într-un timp trecut, imposibil de recuperat însă cu valoare de model, sau într-un timp viitor necunoscut și într-un spațiu încă neexplorat; ruptura între imaginat și real are astfel două coordonate principale – una temporală (dominantă) și una spațială. Din punct de vedere al coordonatei spațiale, proiecția utopică apelează cel mai adesea la arsenalul de elemente cunoscute: idealul este asamblat din piese cotidiene (ideea de oraș, cetate, insulă) și mobilat cu elemente cunoscute (zidurile și clădirile, circulațiile, zonele funcționale) care primesc însă forme superlative, ierarhizate și ordonate, guvernate de unul sau mai multe principii (adevărul, cunoașterea, egalitatea etc.). Chiar și proiecții imaginate particulare precum *credința*, *edenul*, *lumea de apoi* sau *raiul* primesc reprezentări „construite” asamblate pe baza contextului cunoscut – cetate, catedrală, grădină etc. – și actualizate odată cu epoca.

Urmărindu-i evoluția istorică, proiecția utopică dezvăluie un parcurs de la *intangibil* la *realizabil*; una dintre aceste forme de utopie antropică este orașul ideal – unde forma construită este tratată simultan ca receptacol și operator al principiilor ordonatoare (adevăr, egalitate, eficiența a producției, cunoaștere etc.); normarea spațială apare ca unealtă pentru normarea socială și politică, mediul care face posibilă modelarea societății și individului ideal. Utopia clasică (antichitate – sec. XV) propune formula binelui universal, în continuare acumulând un caracter activ-intențional, mai focalizat asupra formei construite. Formulele utopice tind din ce în ce mai multe spre model și prescripție, debarasându-se treptat de perspectiva critică, ironică și chiar jucăușă.

În interpretarea lui Foucault, utopiile se manifestă în formă materială ca heterotopii, moștenindu-le caracteristicile și aplicându-le principiile în realitate. Dacă literatura utopică apelează la perspectiva critică și la codarea simbolică, semnaleză și critică un dezechilibru sau abatere de la normă/ideal, utopia aplicată își asumă critica și propune soluția, intervenția și rezolvarea. Este discutat binomul utopie relativă și utopie absolută propus de Mannheim, cu lectura analogă a binomului obiect construit / oraș sau univers, unde cel de-al doilea element rezistă cu încăpățănare realizării. Utopia absolută transfuzează în real variante limitate ale sale, generând utopii relative, aplicabile. Proiectul de arhitectură poate fi interpretat ca și construct utopic, iar proiectul construit o materializare imperfectă a ideii imaginate. Este discutat punctual și cuplul ideal/utopic, în interpretările propuse de Coleman și de Arbore.

Subcapitolul 4.2.1. deschide discuția orașului-arhetip – urmărind ipostaze materializate ale Ierusalimului ceresc și, poate mai important, explicând o serie de caracteristici ale orașului prin raportarea la acest model. Similar, catedrala și orașul real-idealizat (Veneția, Florența) reiau modelul

Ierusalimului ceresc, manifestându-se ca utopie hibrid, între contemplativ și activ. Orașul ideal renescentist (4.2.2) apelează la Antichitate, recuperând principiile ordonatoare ale acesteia. Perfecțiunea – identificată în unitate, echilibru, simetrie, centralitate, ierarhizare etc. (Alberti) – devine rațiunea ordonatoare căutată, imposibil de atins în realitate însă un demers care trebuie să rămână în mod obligatoriu continuu (Alberti); obligativitatea translatării în real și imposibilitatea atingerii perfecțiunii modelului, conștientizată, conturează deja în abordarea lui Alberti o primă ipostază a heterotopiei-utopie materializată. Orașul ideal al lui Alberti interconectează ordonarea spațială cu cea socială și cea morală, caracteristicile spațiului reflectându-le (modelându-le) pe cele ale societății sale, de unde și caracterul utopic al demersului.

Și la Filarete orașul ideal este asamblat similar, structura, forma și expresia arhitecturală a acestuia ilustrând și legitimând ordonarea socială și morală propuse ca ideale; cazul Sforzindei reflectă o fuziune a abordării utopice (ordonare socială și morală ierarhizată) cu una pragmatică (defensivă). Forma stelată, concentrică și simetrică a Sforzindei devine imagine iconică a orașului umanist ideal, unde forma perfectă este imagine a societății perfecte (Kostof), după convingerile social-politice și religioase, sau necesitățile militare, economice și sanitare ale perioadei. Formula este reluată în multiple ipostaze și dezvoltată (Perret, Lorini, di Giorgio Martini, Da Vinci etc.), forma construită fiind cel mai adesea ustensila de operare a ordonărilor, ierarhiilor și principiilor considerate ideale. Urmărind aceste manifestări ale orașului ideal, se constată în primul rând apelul la forma construită ca expresie directă a idealului dar și ca mecanism de punere în practică a acestuia. Este discutat caracterul revanșist al orașului ideal (Mannheim), care departajează *ideologia epocii de utopie*. Sedimentat în expresie materială, orașul ideal își pierde caracterul utopic devenind *altceva* – decât intenția proiecției utopice originare și decât ipostaza sa cotidiană – și deci un spațiu heterotopic, după definiția foucaultiană.

Orașul ideal baroc este analizat prin prisma modelului Vauban; critica și idealul migrează spre prescripție pragmatică – oraș și putere inexpugnabile, iar societatea ideală structurată după principiu controlului. Forma construită este doar un mecanism de aplicare a acestui control, și deci mediator al idealului. În raport cu interpretarea lui Mannheim și a lui Foucault. este discutat cazul fortificației Terezin; codarea de control rămâne imprimată în forma fortificației stelate baroce, chiar și după diluarea/dispariția intenției inițiale. Ordonările care ocupă forma construită au capacitatea de a re-activa potențialul heterotopic. Cazul Terezin ilustrează o activare a alterității prin schimbarea ordonării care ocupă spațiul respectiv dar și prin schimbarea contextului, asamblând un spațiu heterotopic negativ sau distopic.

Subcapitolul 4.2.5 propune analiza modelului cetății ideale în ipostazele sale din spațiul românesc; sunt propuse spre analiză trei astfel de spații – biserica fortificată, cetatea țărănească fortificată respectiv reședința nobiliară. Argumentele principale ale analizei acestor spații se bazează pe caracterul acestora de enclavă, prezența incintei, și mai ales pe identificarea cu unul dintre primele principii foucaultiene – heterotopia de criză. Toate aceste tipologii sunt discutate apoi pe baza exemplurilor concrete, argumentând imprimarea unui profil heterotopic de bază în forma construită, care prin intermediul practicilor poate fi activat (funcționare heterotopică) sau diluat. Potențialul heterotopic încapsulat în forma construită dispare dacă aceasta își pierde integritatea, și trece în stare pasivă dacă practicarea spațiului încetează. O ultimă analiză tip vinieta – satul Charlottenburg, Timiș – face trecerea spre subcapitolul următor care discută succint spațiile de tip colonie religioasă.

Subcapitolele următoare discută o serie de alte metamorfoze ale orașului ideal, precum utopia anti-urbană (4.2.7), orașul compus din fragmentele trecutului imaginat de Piranesi (4.2.8) – o proiecție utopică/uchronică care ilustrează orașul ideal al concepției patrimoniale, unde monumentele trecutului sunt miraculos recuperate și optimizate asamblând un veritabil oraș al memoriei; un alt tip de proiecție utopică este reprezentată de proiectele lui Boullé și Ledoux, analizată în subcapitolul următor. Ambii apelează la forma arhitecturală și geometrică perfectă la ceea ce primește mai târziu numele de „*architecture parlante*”. În ambele proiecții obiectul construit și principiile imprimate în forma acestuia contribuie și chiar devin ordonarea modelatoare a societății adăpostite. Alături de acestea ultimul exemplu analizat, proiectul pentru Salinele Regale din Chaux, utopic în intenție și doar parțial materializat reprezintă unul dintre primele ansambluri de acest fel și printre primele fabrici-model care

devin definatorii pentru secolul al XIX-lea, și care propulsează modelul orașului ideal spre experimentul social (4.2.10). În această sferă se încadrează varii proiectii utopice dintre care sunt discutate cele ale lui Saint-Simon – fără o propunere construită concretă – a lui Fourier, Buckingham, Godin, Owen; aceste proiectii devin progresiv din ce în ce mai focalizate pe forma construită, imaginând mai degrabă o funcționare optimă a mecanismului tripartit (comunitate – formă construită - producție). Este discutat succint și apoi analizat din punct de vedere al caracterului său heterotopic (4.2.11.3) și modelul opus industrializării (*modelul culturalist*), cu reprezentanți precum Howard, Sitte și Unwin. Modelul progresist este discutat în primă fază prin prisma unor modele de factură modernistă – Plan Voisin și Plan Obus, ale arhitectului Le Corbusier; în subcapitolul 4.2.12 este discutată și hibridizarea acestui model (Broadacre City, Wright; Citta Nuova, Sant’Elia) respectiv evoluțiile interbelice și postbelice ale orașelor noi și a celor de companie tributare și ele proiectiilor utopice progresiste și culturaliste. Același principiu al modelării sociale prin intermediul proiectului de arhitectură va produce în aceste două etape orașe noi sau proiecte urbane de anvergură sub varii ideologii; aceste variante mixează viziunile utopice ale secolului precedent cu modelele mai noi, orașul grădină, orașul industrial de companie, emergentul oraș-mașină.

Foucault consideră că arhitectura în sine nu poate fi nici liberatoare nici represivă, și că forma construită nu poate rezolva probleme sociale – ci doar politicile de utilizare îi pot determina impactul social; cu toate acestea și în mod paradoxal, exemplele utopice (realizate sau nu) prezentate simultan contrazic și confirmă abordarea filosofului: proiectul de arhitectură/urbanism are la bază convingerea în capacitatea și rolul de a rezolva problemele sociale ale contextului său. Aceste proiectii apelează la forma construită ca ustensilă principală, în dorința de a îndrepta o ordonare socială existentă considerată defectuoasă. Cu toate acestea, aceleași exemple materializate confirmă abordarea lui Foucault, și anume incapacitatea lor de a rezolva probleme sociale sau de a modela o societate mai bună. Politicile de utilizare a modelelor și a aplicațiilor acestora se succed în timp, alternând naturi opuse, liberatoare sau represive. Astfel, același model poate fi lecturat drept negativ, totalitar sau distopic, dar și ca unul pozitiv, ideal, în ipostaza inițial imaginată de autor. Această dublă codare, sau capacitate de a asuma funcționări și roluri diferite a acestor utopii materializate confirmă caracterul heterotopic al acestor spații (cel de-al doilea principiu heterotopic). Una dintre ultimele etape de manifestare ale utopiei este analizată cu varianta ecologistă (Soleri, Acrosanti) și cea consumistă (EPCOT, Celebration), însă și cu ipostaza mai vastă a noului urbanism. Intenția idealizatoare a acestuia este de a crea locuri organice și personalizate, și are cu o puternică tentă nostalgică; viziunea postmodernă contribuie prin reorientarea spre trecut ca sursă/model, urmărind generarea unei experiențe a orașului ideal și a comunității ideale. Caracterul deturnabil al acestei proiectii este ușor de sesizat: noțiunea de autentic este înlocuită de cea de ideal (asamblat deliberat).

Nici proiectia utopică și nici spațiul utopic nu mai ocupă o poziție dominantă între preocupările sfârșitului de secol XX sau ale secolului XXI, unul din factorii care contribuie fiind tocmai constituirea *consumul de identitate* ca activitate (preferată) – în relație cu diluarea propriei identități și necesitatea construirii uneia. Spațiul utopic este pentru proiectiile utopice ale secolului XIX și XX una realizabilă însă își pierde numele, temeritatea și perspectiva.

Propagarea ulterioară în practica de arhitectură a modelului și a principiilor aplicate în acesta generează spații care moștenesc, deși parțial, codarea modelului și ca atare, coordonate heterotopice; astfel aceste spații, nefiind întru totul utopii aplicate (precum falansterul sau „mașina de locuit”) ci reflexii ale modelului, moștenesc un caracter heterotopic a cărui intensitate și vizibilitate sunt diluate, variabile; acestea au însă un potențial de a deveni spații heterotopice (prin practici, context) – fiind însă și mai dificil de identificat.

Una dintre ultimele ipostaze discutate este utopia patrimoniului. Recuperându-și propriile imagini și apoi salvându-le într-un colaj eterogen compus din fragmente restaurate și reînstaurate, utopia patrimonială se re-definește în prezent; se proiectează în trecut – asamblându-și identitatea din propriile identități trecute, multiple și fragmentare – însă și în viitor, unde nu mai apare atât de diferită de utopia clasică: este o insulă îndepărtată, a unui timp care nu se mai deapănă (demersul imposibil asumat de conservare și restaurare), a unei „ierarhii egalitare” (identități culturale multiple, un patrimoniu foarte

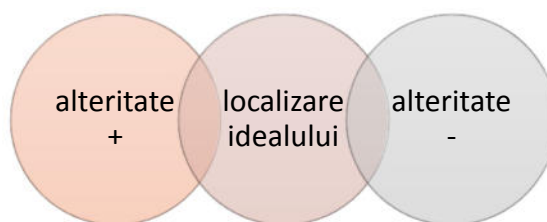
variat și diferențiat, unde obiectele clasate sunt însă toate egale, căci adăpostesc chiar memoria și identitatea comună a umanității), a libertății și împlinirii individuale și comunitare (libertate prin salvagardare și recunoaștere a identității) și, în final, exprimându-și sistemul de valori în și asupra formei construite. În cadrul ultimelor segmente ale capitolului este argumentată ipostaza conceptului de patrimoniu cultural sub formă de proiecție utopică, materializările acestuia comportând o funcționare (și ființare) heterotopică. Concentrând analiza asupra obiectului patrimonial construit, este argumentat impactul introducerii statutului patrimonial, sau activarea unei funcționari heterotopice.

În încheierea capitolului dedicat utopiei și materializărilor acesteia este amintită și discutată succint una dintre puținele tentative contemporane de recuperare – și reinstaurare – ale acesteia (Magnaghi), reamintind importanța proiecției utopice ca unealtă utilă în rezolvarea prezentului.

5.

Una dintre direcțiile de interpretare ale conceptului de heterotopie din literatura de specialitate analizată indică *funcțiunea* obiectului – termen înțeles drept binomul program arhitectural și practici caracteristice asociate. Această direcție este în primul rând motivată de structura textului foucaultian de referință, *Altfel de spații*, care oferă câte un astfel de program drept exemplu pentru fiecare „principiu” heterotopic, fie că este vorba de un binom de tip obiect-practici (cimitirul) sau de unul tip spațiu-practici (festivalul, colonia); fiecare dintre aceste exemple concrete care figurează în textul filosofului sunt citite în context (istoric, social, politic, geografic etc.) – apărând ca mecanisme create *de acesta* și pentru a-i deservi necesitățile. Astfel prin intermediul acestor exemple inițiale abordate de filosof, conceptul de heterotopie ar putea fi înțeles drept *un mecanism-răspuns* (sau soluție) a societății umane, într-o anumită etapă temporală, pentru problemele, temerile sau idealurile proprii. Având în vedere această lectură a exemplelor foucaultiene, s-a optat în lucrarea de față pentru utilizarea termenului mai cuprinzător de *funcțiune* și nu a celui mai rigid, tehnic, de *program arhitectural*.

În textul *Altfel de spații*, Foucault identifică în mod general heterotopiile drept spații ale alterității – sferă care include tot ceea ce nu se conformează sau se sustrage de la *normă/normalitate*. Alături de aceasta, același text esențial oferă departajarea în heterotopii ale crizei, ale deviației, ale iluziei sau compensării etc. Cercetarea de față propune o nouă restructurare potențială, inițial sesizată în textul foucaultian și apoi profilată în suma literaturii parcurse: au fost identificate două polarități principale, două mari roluri îndeplinite de aceste spații heterotopice – adăpostirea unui *neconform* negativ – moartea, boala, nebunia – și adăpostirea sau localizarea unui *neconform* pozitiv – festivitatea/celebrarea, actul recreativ sau cel mnemonic-identitar (biblioteca, muzeul). Situat undeva între aceste două polarități se află și *localizarea idealului*. Cei doi poli pot fi interpretați drept mecanism-răspuns, însă această localizare a idealului depășește această funcție, înscriindu-se poate cel mai bine în definiția dată de Hetherington, de *spații laborator* (spații care permit imaginarea/crearea, testarea și influențarea unor noi ordonări sociale). Spațiile analizate și identificate drept heterotopii, în textul foucaultian, în literatura critică și chiar cele abordate în studiul de față, pot fi poziționate pe această axă, între cei doi poli. Această interpretare face posibilă integrarea unuia dintre exemplele (și ultimă coordonată) foucaultiene, adeseori trecut cu vederea, tocmai datorită caracterului său vag, metaforic: nava ca heterotopie, care se înscrie tocmai în acest areal al *localizării idealului*.

Capitolul de față propune urmărirea multiplelor abordări din literatura de specialitate, însă nu pentru a defini într-un mod concret funcțiile sau programele care pot fi identificate drept heterotopii, ci mai degrabă pentru a contura acel sistem de funcționare interioară și de raportare la context prin care este generată alteritate.

Generalizarea la nivelul categoriei funcționale poate conduce la o considerare abstractă și depersonalizată a obiectului, care în final sărăcește conceptul analizat. La o scurtă privire, se pot constata într-adevăr trăsături heterotopice comune la nivelul categoriilor funcționale (cimitire, închisori); cu toate acestea, în urma parcurgerii literaturii cu variate abordări, s-a constatat că structura spațiului fizic și cea funcțională pot poseda un potențial heterotopic, mai mult sau mai puțin intens sau

manifest, însă nu în mod obligatoriu și un caracter heterotopic. După cum demonstrează și analiza expusă anterior, focalizată asupra utopiilor, a considera orice manifestare și evoluție a acestora drept heterotopică reflectă o tratare superficială a conceptului, și o minimizare a complexității semnificațiilor acestuia. Considerăm a fi o valorificare favorabilă urmărirea trăsăturilor heterotopice nu numai la nivelul categoriei funcționale (unde se manifestă și pot fi urmărite și sub formă materială) ci și la nivelul *practicilor și relațiilor contextuale* – temporal și spațial. Spre exemplu, aceeași algoritm a fost aplicat și în capitolul dedicat cercetării proiecțiilor utopice: dacă heterotopia materializată este utopie, după cum propune Foucault, Sforzinda materializată în ipostaza orașului Palmanova ar putea fi analizată drept spațiu heterotopic; în continuare, aceleași coordonatele, transmise direct sau filtrat, pot fi regăsite la întreaga categorie funcțională a cetăților stelate, însă fără ca acestea să poată fi considerate în sine, ca obiecte de arhitectură individuale, drept spații heterotopice. După cum argumentează acest studiu, categoria poate păstra acest potențial heterotopic care, de la obiect la obiect, prin manifestarea unor *practici particulare și prin relaționarea la context (spațio-temporal)*, se poate „activa”, spațiul devenind unul heterotopic. Astfel considerăm că interpretarea spațiului heterotopic trebuie să se bazeze pe o analiză a funcțiilor și practicilor care îl generează și îl ocupă și pe o analiza a relațiilor interne și contextuale.

Una dintre principalele abordări considerate, și care a ghidat și abordarea propusă prin cercetarea de față, le aparține lui Dehaene și De Cauter, înscriindu-se în segmentul mai vast al heterotopiei-în spațiul urban. Cei doi tratează relația *spațiu public-spațiu privat*, identificând heterotopia în expresii contemporane de tip hibrid public-privat; analiza celor doi se concentrează asupra unei coordonate heterotopice anume, *mecanismul de control al accesului*, identificând pe baza acestuia și a caracterului hibrid o serie de spații heterotopice. O abordare similară, localizată tot la nivelul țesutului urban, este și cea a lui Boyer, care critică tendința arhitecților de a identifica drept heterotopic, și de a reduce astfel, orice fragment *altfel*, autonom, aflat în opoziție cu totalitatea orașului, ignorând „rețeaua de relații din jurul vizibilului și articulabilului, varietatea poziționării subiecților, întrepătrunderea invizibilă a spațiului și ideilor, și confuziile necesare ale spațiului utopic, distopic și heterotopic”.¹ Ca exemplificare a heterotopiei, Boyer analizează proiectul scenariu-utopic al arhitecților Koolhaas și Zenghelis. Vizând tot urbanul, Cenzatti oferă o lectură a heterotopiei prin prisma trinomului lui Lefebvre (spațiu practica, reprezentare a spațiului și spațiu al reprezentării). Această a treia componentă este identificată de autor drept corespondent al heterotopiei – spațiu al relațiilor și al juxtapunerii mai multor dimensiuni spațio-temporale; dispărerea relațiilor sociale specifice conduce automat la dispariția spațiului reprezentării, o funcționare similară fiind împărtășită și de spațiul heterotopic. Interpretarea lui Cenzatti identifică heterotopia în ipostazele marginalului, în spații ale diferenței și juxtapunerii contrariilor, a informalului și a interstițialului – ca spațiu fizic, construit, în care au fost imprimare expresii identitare marginale sau ca spațiu de tip *soft*, o modelare temporară-eveniment. Lectura din perspectivă patrimonială poate contura suplimentar acest mecanism observat de Cenzatti, prin raporturile subordonat/dominant și trecut/prezent implicate în procesul de selecție a valorii patrimoniale; subcapitolul următor (5.2) propune exemplificarea și discutarea interpretării lui Cenzatti în ipostaza graffitiului-ca-discurs identitar marginal, care oscilează între condamnarea ca *apropriere distructivă* și legitimarea ca *expresie culturală cu potențial patrimonial*, în însăși grila oficială.

Urmărind același binom *public-privat*, lecturat în schema orașului antic hippodamic, Dehaene și De Cauter propun o interpretare a heterotopiei ca spațiu (funcțional) terțiar, diferit și intermediar între *oikos* (economicul) și *agora* (politic): spații ale religiei, ale artelor și sportului sau ale agrementului. Argumentul principal vizează ruptura spațială și temporală creată prin/cerută de aceste programe în

¹ Boyer, M., Christine, *The many mirrors of Foucault and their architectural reflections, Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter, Routledge, 2008, 53-73, 64.

cadru contextului lor, orașul dar și prin rolul acestora de mediatori („alternative, alterate și *alterante*”).² Privit din această perspectivă a funcțiunii, spațiul care mediază, dar și combină fragmente spațiale și temporale, este spațiul tipic asociat actului performativ – *teatrul*. Suprapunând acestei interpretări și conceptul lui Huizinga de *homo ludens*, apare ca evidentă o altă coordonată heterotopică: rolul de oglindă al acestor spații.

Pe baza acestei abordări, în subcapitolele următoare (5.4, 5.5) au fost discutate succint, din punct de vedere al patrimoniului, aceste problematici (hibridizarea public-privată, rolul de oglindă, cel mediator, ritualic chiar, caracterul terțiar) prin intermediul conceptului de performativitate (*social performance*, Jeffrey Alexander, *performativitate*, E. Goffman, R. Schechner). Sunt aduse în discuție noțiunile de *arhitectură performată* (Pérez-Goméz) și de spațiu urban ca scenă a actului performativ, revenind apoi la tema patrimonială (5.5.2), cu unul dintre cele mai prolifiche spații specifice acesteia, cu rol de mediator și de oglindire: *spațiul muzeal*. Sunt discutate punctual principalele coordonate heterotopice manifestate în structura spațiului muzeal dar și în perspectiva mai generală, în cea a spațiilor patrimoniale construite. Acestea două prezintă acea schema tripartită anterior identificată drept necesară manifestării caracterului heterotopic – practică, spațiu specific și setul de (inter)relații particulare cu contextul. Subcapitolul 5.5.2.2 analizează spațiul muzeal din punct de vedere al unei coordonate heterotopice cardinale – codarea temporală (timp etern/efemer, depozitare/eveniment) – și în raport cu spațiu performativ fundamental – teatrul (Schechner). În continuare sunt discutate multiplele ipostaze ale actului performativ patrimonial: de la **cele complexe normat-organizate** – actul performativ participativ, spectacolul muzeal – la cel mai cunoscut, organic: practicarea „cotidiană” a spațiului patrimonial (5.5.2.3). Același subcapitol propune identificarea coordonatelor performative ale spațiului patrimonial – *scenariul, actorii și rolurile, mijloacele de producție și scena* – de această dată prin intermediul lecturii structurilor normatoare oficiale ale patrimoniului, respectiv ale practicilor caracteristice acestuia. Subcapitolul 5.5.2.4 analizează ipostazele *ritualului* în practicile caracteristice spațiului patrimonial, conturând relația cu două sensuri între practică și spațiu construit, atât de proeminentă în cazul programelor muzeale.

Urmărind aceeași direcție – coordonatele heterotopice care vizează rolul de oglindă, juxtapunerea și cumulara indefinită temporală, caracterul *mnemonic* versus cel efemer, enclavizarea spațială și temporală etc. – subcapitolul 5.6 propune analiza unui alt program amintit în textul foucaultian: cimitirul. Alături de exemplul dat de Foucault în eseu *Altfel de spații*, sunt prezentate o serie de abordări – Dehaene și De Cauter, Johnson, Petersson, De Boek și Brossat – fiecare expunând nuanțe ale heterotopiei de criză exprimate în ipostaze diferite (localizate spațial și temporal sau în contexte diferite). Dincolo de caracterul de enclavă, ruptura spațială și mai ales temporară, capacitatea de juxtapunere – alteritatea exprimată ca practică-act transgresiv și setul de relații cu contextul cotidian apar ca elementele declanșatoare ale funcționării heterotopice, în cazul tuturor acestor ipostaze ale funcțiunii analizate.

Pe baza exemplelor discutate, subcapitolul 5.7 propune extrapolarea coordonatelor principale (actul transgresiv, colonizarea și intenția normalizatoare) în sfera patrimoniului; scopul este de a argumenta faptul că spațiul patrimonial este în fapt și invariabil un spațiu al diferenței și chiar al crizei. Un prim indicator identificat este relația *act transgresiv-intenție normalizatoare*, analizată în evoluția percepției patrimoniale și a statutului patrimonial. Deși într-o primă lectură salvagardarea (prin conferirea statutului protejat) reprezintă o marcă a diferenței – și implicit a valorii –, inversând polaritatea, actul de clasare patrimonială poate figura ca un act normalizator. Spațiul patrimonial (obiect și spațiu teoretic) juxtapune ambele lecturi, oscilând între cele două polarități, consolidând astfel interpretarea sa ca spațiu heterotopic.

² Dehaene și De Cauter, *The space of play...*, *Heterotopia and the city: Public Space in a Postcivil Society*, Routledge, 2008, 93.

Rămânând în același areal, subcapitolul 5.8 abordează o altă categorie funcțională care, în mod paradoxal și în ciuda deschiderii sale spre o lectură heterotopică nu este deosebit de proeminentă în literatura de specialitate (care interpretează conceptului de heterotopie), și anume *spațiul sacru*. Sunt discutate o serie de abordări concentrate asupra unor ipostaze ale spațiului sacru, *templul* (Hetherington) *biserica-entitate materială și spirituală* (Van Wyk), *utopie/ideal materializat* (Eliade, Augustin Ioan), spațiu de *mediere între sacru-profan, public-privat* (Dehaene și De Cauter), *dispozitiv mnemonic* (Ioan), ca *spațiu heterochronic* (5.8.4.3, heterochronia spațiului și recunoașterea sa ca patrimonial la Kovács) – sau ca spațiu compensator – cercetarea de față oferind pentru această interpretare și analiza unor exemple din spațiul românesc: bisericile de lemn transilvănene și modelul bisericii-cetate. Readucând discuția în sfera patrimoniului, sunt analizate apoi trei studii de caz concrete, tip vinișcă din spațiul românesc: Dealu Frumos, Arcalia și Viscri (5.8.4.2). O ultima astfel de tipologie funcțională, abordată din perspectivă conceptului de heterotopie, este claustrul mănăstiresc (5.8.4.5.). Alături de acestea și din aceeași prismă a heterotopiei, însă virând în afara sferei spațiului sacru, sunt explicate succint spațiul de tip sanctuar, lagăr și tip tabără de refugiu.

Continuând analiza pe direcția interpretării propuse de Dehaene și De Cauter, capitolul 5.9 aduce în discuție coordonata economică a acestor *spații heterotopice văzute ca hibrid public-privat* și relația utilizatorului cu acestea; două tipologii funcționale sunt propuse spre o analiză mai aprofundată: *spațiile publice-locale* (accesibile unui public restrâns datorită localizării lor) și *spațiile de tip club* (Mihali). Aceste interpretări sunt translatate în arealul patrimoniului, și este în continuare discutată codarea heterotopică a acestuia asamblată prin intermediul raportului *public-privat*, acesta fiind una dintre principalele surse de tensiune (cu polaritățile interșanjabile *interes instituțional protecționist, comunitar, și interes al utilizatorului privat*). Implicarea coordonatei economice apare astfel ca una ineluctabilă, care contribuie în mare măsură la coagularea caracterului heterotopic – problematică analizată mai amănunțit în capitolul 5.10.

Negocierea spațiului patrimonial între *public și privat* implică în mod esențial coordonata economică; fiind purtător de multiple astfel de mize, cel mai adesea contradictorii și competitive, și implicând numeroși actori, patrimoniul primește o ramură distinctă, cea a *economiei culturale* – arenă unde este dezbătută *capacitatea de producție* a patrimoniului sau rolul său de *resursă* sau *produs*. Abordarea lui Ashworth este propusă spre analiză, ca reprezentantă pentru această direcție de interpretare. Autorul sugerează că orice loc poate fi produs, ambalat și oferit ca patrimonial spre a fi consumat, indiferent de autenticitatea sa sau, cu alte cuvinte, interpretează patrimoniul ca *proces și experiență consumabilă*, produs contemporan și pentru nevoi contemporane, ca resursă a industriilor patrimoniale și nu numai. Tenta utopică a patrimoniului în această interpretare este ușor sesizabilă: patrimoniul apare ca o resursă economică ideală, inepuizabilă și recomercializabilă nelimitat.³ În continuare (5.10.1) este analizat conflictul *conservare - dezvoltare*, cu abordarea economică neoliberală a patrimoniului – proces de industrializare a patrimoniului și care îi condiționează acestuia însăși existența.

Subcapitolul 5.11 analizează coordonata politică a spațiului heterotopic, pe baza interpretării lui Dehaene și De Cauter; deși conceptul de heterotopie poate fi lecturat ca enclavă în, sau întrerupere a politicului, acesta permite și lectura ca spațiu mediator, poziționat între cei doi poli economic (oikos) și politic (agora), cu diferitele variante: para-politic, proto-politic și infra-politic, terțiar sau interstițial. Translatând acestea în cazul spațiului patrimonial, sunt punctate funcțiile asumate, de la cea ritual-polarizatoare (constituire a identităților) la cea de fundal/scenografie sau instrument al constructelor ideologice, sau sursă de capital politic. Atât spațiul patrimonial cât și practicile acestuia își câștigă codarea politică prin relațiile la context (spațio-temporal). Este analizată succint una dintre principalele

³ Ashworth, *Heritage and Economic Development: Selling the Unsellable*, în *Heritage & Society*, Vol. 7 No. 1, May, 2014, 3–17, 11.

practici patrimoniale – cea de conservare-restaurare – situată simultan *în afara și inclusă în* politic, și condiționată de acesta. În încheierea (5.12) capitolului este exemplificată și analizată această codare a politicului în mecanismele de selecție UNESCO. Este discutată *intenția* organismului UNESCO, esențialmente utopic-idealista (ca organism internațional) și simultan negociată și politizată intern (beneficiile unei bune reprezentări la nivel național), precum și *impactul* acesteia asupra obiectului construit.

Caracterul hibrid al patrimoniului este astfel identificat în poziționarea sa intermediară, puternic negociată, între prezervare, economic și politic. Acest caracter modelează inevitabil forma și funcționarea obiectului patrimonial, condiționându-i chiar existența. Cu toate acestea, privind din perspectiva conceptului foucaultian, o rezolvare a unei astfel de negocieri, ar însemna rezolvarea stării conflictuale prin normalizare și anulare a caracterului altfel; cu toate acestea, lentila heterotopică dar și dezbaterile din literatura de specialitate (prezervare) sugerează că soluția nu ar consta în dominanța unui unic pol – politicul sau economicul – ci într-o echilibrare intermediară continuu ajustată.

Aceste ultime două coordonate analizate – cea economică și cea politică – ale spațiului heterotopic depășesc analiza funcțională sau de program propusă în acest capitol, fiind mai degrabă un binom comun tuturor. Astfel, s-a optat pentru directa focalizare a analizei asupra obiectului patrimonial (spațiu și construcție); ambele coordonate imprimă patrimoniului o funcționare heterotopică, alternativă, poziționându-l intermediar, simultan *inclus și exclus* în ordonarea oficială, și negociat – atât ca obiect (spațiu și construcție) cât și ca discurs.

6.

Capitolul de față propune conturarea și identificarea principalelor ipostaze în care conceptul de heterotopie a fost utilizat și observat în domeniul arhitecturii și al urbanismului. În arealul arhitecturii, acesta poate figura ca metodologie de proiectare sau tehnică de compoziție arhitecturală prin care se caută crearea *alterității* ca formulă de armonizare sau interconectare, ca formulă centralizatoare, ca simplă intenție de a crea obiect iconic, sau ca dispozitiv mnemonic. În arealul urbanismului a fost urmărit un proces de *anulare a alterității* (de normalizare și absorbire a enclavelor de alteritate), și anume procesul de gentrificare. Pe parcursul capitolului au fost urmărite constant relațiile cu *obiectul patrimonial construit* – obiect și țesut istoric, consacrate sau încă nerecunoscute (neclasate) – și cu *spațiul (conceptual) patrimonial*. Spațiile heterotopice sunt în final identificate în ipostaza obiectului patrimonial, în condiția cumulării a trei coordonate – forma materială, practicile proprii/funcționare și relațiile cu contextul.

La sfârșitul secolului XX conceptul de heterotopie parcurge un proces de apropiere în domeniul teoriei arhitecturii, devenind obiectul unei serii de analize, marcate dominant de un caracter formal – sau o focalizare exclusiv asupra obiectului din perspectiva sa materială. Caracterul incidental și cel cazual proprii conceptului filosofului francez sunt în mare parte omise.

Reconsiderarea spațialității, în special a perspectivelor asupra spațiului public și al proceselor care au loc în spațiul urban, conduc și la o reconsiderare a conceptului de heterotopie, nuanțând abordările discursului arhitectural, cu deschidere spre spațiul social, economic, estetic, cultural etc.

Tentativele de identificare a unui profil heterotopic arhitectural, între care se înscrie și cercetarea de față, au identificat fie elemente cheie – tipologii, un anumit limbaj arhitectural, anumite funcțiuni – sau au condus la coagularea unor metodologii de proiectare (creare a alterității), cu numeroși exponenți (Porphyrios, Jencks, Teysot, Tafuri). De la heterotopia văzută strict formal, ca discontinuitate arhitecturală (volumetrică, spațială), deliberat creată, la Porphyrios, abordările se apropie gradual de o la interpretare mai nuanțată – după cum apare la Jencks heterotopia ca organism (formă arhitecturală și urbană dar și funcționare). Jencks identifică aceste spații în ipostaze interconectate: spațiul heterotopic cu evoluție *organică* (auto-coagulat), cel creat ca *model* după acesta sau cel *rezultat din procesul de gentrificare* al acestuia. Pentru Jencks aceste ipostaze sunt spații tip enclavă, care oscilează între zone ale excluziunii, ale auto-excluziunii și centre polarizatoare. Cu alte cuvinte, Jencks oferă o perspectivă complexă a heterotopiei citite în contextul dinamic al orașului – depășind abordările strict formale ale conceptului din domeniul teoriei arhitecturii.

Pornind de la abordarea lui Jencks, cercetarea a urmărit impactul asupra obiectului construit, al caracterului patrimonial dar și al potențialului patrimonial al acestuia, și în special procesul gentrificării, capabil să modeleze atitudinea față de obiectul patrimonial dar și față de cel cotidian, al cărui potențial patrimonial nu este încă deslușit. Gentrificarea, definită în general drept un proces caracteristic orașului capitalist postbelic (Smith), și drept o tehnică de intervenție regenerativă urbană, afectează în mod direct procesul de cumulare de semnificație propriu obiectului construit. În ceea ce privește obiectul patrimonial, acest proces este invocat drept mijlocitor al salvagădării, însă este vulnerabil riscurilor *muzeificării*, pe de o parte, și pe de altă parte a *disney-ificării*. Urmărind în continuare expresii ale alterității în arhitectură, lucrarea identifică și discutată o altă sursă: conflictul modernitate – post-modernitate al cărui rezultat, grație materialității sale particulare, s-a oferit facil lecturilor în cheie heterotopică. Și de această dată este vorba de creație deliberată: obiectul construit de factură post-modernă își propune cu obstinație să manifeste antiteza cu modernismul, cea mai accesibilă și vizibilă expresie fiind chiar materialitatea sa. În continuare sunt discutate câteva dintre tehnicile post-moderne – supra-codarea simbolică și metafora plurivalentă, fragmentarea, colajul, juxtapunerea și travesti-ul,

citatul istoric sau istorismul (*tradiționale*sc-ul - Jencks), și hibridizarea eclectică – cel mai adesea utilizate simultan în interpretarea ironică, critică sau ludică a subiectului ales, și încheind prin crearea unui obiect *arhi-personalizat*. Dintre aceste tehnici post-moderne sunt discutate și cea a punerii în scenă a obiectului/orașului și tematizarea, care conduc la cosmetizare exagerată, serializare, uniformizare și chiar kitsch – toate cu impact masiv asupra nucleului istoric urban și a obiectului cu valoare patrimonială.

Rămânând în arealul discursului post-modern, sunt discutate abordări ale alterității în principalele două atitudini majore ale acestuia: *direcția americană* (istorism, ludic, paradoxal, surse în cultura populară și consumerism – preocupată în principal de obiectul arhitectural) și *direcția europeană* (identificarea tipurilor și arhetipurilor, *genius loci*, istorism interpretat via memoria colectivă – marcată de preocuparea pentru urbanism și doar apoi pentru obiect), cu discursurile reprezentanților principali, Venturi și Scott Brown, respectiv Rossi – cu linia *neoraționalismului*. Sunt discutate atitudinile altor doi exponenți ai istorismului post-modern – și ai mișcării pentru reconstrucția orașului – Leon și Robert Krier, și o serie dintre proiectele propuse de aceștia, toate vizând intervenții în nucleele istorice ale orașelor. Leon Krier, care militează în fond pentru revenirea la un proces de producție arhitecturală tradițională, apelează la rândul lui la tipologii (arhetipuri, Rossi) – deduse din forma vernaculară și din fondul memoriei colective – pe care le consideră drept forme durabile, în ciuda diluării/pierderii semnificației și a funcțiunii. În propunerile sale L.Krier mixează și juxtapune elemente formale istoriste cu scopul de a asambla un hibrid simultan cotidian-recognoscibil și *altfel*, purtând însă amprenta propriului timp. Dincolo de această primă coordonată heterotopică, Krier mai oferă proiecției sale o lectură în aceeași cheie, afirmând că orașul ideal poate deveni o „realitate tangibilă” (Krier) – o recuperare post-modernă a orașului, și nu crearea unui nou oraș, însă după principiile *noului urbanism* care aduce cu sine propria proiecție utopică și ea recuperată după un model istorist; idealul este astfel asamblat pe baza unei scheme urbane policentrice, cu o scară urbană umană, iar materialitatea sa este tratată după valori identificate drept fundamentale și după principiul adaptării la identitatea locală și la cea regională. Noul urbanism preia și dezvoltă caracteristici urbane pe care le citește în *orașul istoric-tradițional*: mixajul funcțional, sustenabilitatea, diversitatea (culturală, etnică, de clasă etc.), densitatea urbană crescută, restituirea orașului pietonului, recuperarea echilibrului între spațiul public și cel privat etc. Proiecția arhitecturală și urbană a lui Krier și demersul său, și în fond și a noului urbanism, calchiate după un model istorist idealizat, pot fi astfel citite ca utopice și implicit, prin materializarea imperfectă, ca heterotopice. În continuare este discutat *neoclasicismul* desprins din rădăcina post-modernă a neoraționalismului, ca ramură focalizată pe obiectul arhitectural și pe expresia formală a acestuia și cu principalul său exponent, Quinlan Terry; trimiterea este evidentă: idealul este de această dată expresia clasică. Clasicismul devine veșmântul ideal pentru orice funcțiune și scară, datorită rafinării dobândite și demonstrate în timp, iar principiul ordonator afirmă că forma istorică este esențial purtătoare de semnificații, și nu necesită procesare și interpretare (Rossi), semnificația devenind în timp sinonimă expresiei formale. Cu alte cuvinte limbajul clasicist este idealizat, imaginat ca fiind unicul capabil de a comunica nemediat. Astfel, dacă neoraționalismul traduce (și interpretează) expresia clasică, neoclasicismul postmodern o preia și o utilizează ca model unic atât pentru obiect cât și pentru țesutul urban – (re)aducând cu sine ierarhizarea, monumentalitatea și ordonarea.

Analizând relația prezent-trecut în perspectiva post-modernă au fost identificate trei paliere: a. asumarea filtrată, interpretată și decantată, a fondului istoric rezultând într-un obiect arhitectural (sau intervenție urbană) variantă derivată a sursei istorice (neoraționalismul, Rossi); b. orientarea aproape exclusivă spre trecutul-ca model idealizat (Krier), a cărui caracteristici infuzează limbajul și expresia proiectului arhitectural și urban; interpretarea este diluată, preluarea directă a modelului este dominantă, vizibilă, iar în scopul procesului creator putând fi citit simultan încadrarea în orașul istoric dar și revenirea la acesta; pe al treilea palier se situează c. orientarea exclusivă spre trecut, asumarea acestuia ca unic model absolut (neoclasicismul postmodern, Quinlan Terry) care nu mai necesită interpretare

sau procesare. Aceste atitudini prezintă grade diferite în raportarea la și intervenția în țesutul istoric, având însă în comun noțiunea de conservare a acestuia, în fond reper și sursă a propriilor expresii (capacitatea de a furniza tipologii locale/regionale) dar și context sedimentat în care trebuie să se integreze.

Aceste raportări față de trecut ridică în mod automat problema *autenticității*. Expresia arhitecturală post-modernă tradițională riscă să devină pastișă, integrată până la confundare în contextul pe care îl prețuiește și pe care îl invocă drept model (imitat) și sursă (procesat). Această problemă sensibilă a obiectului și țesutului patrimonial este discutată în raport cu producția arhitecturală și discursurile lui Quinlan Terry și apoi a lui Christopher Alexander (alt exponent prolific al neoclasicismului tradiționalist), ambele guvernate de căutarea unei *continuități idealizate*, recuperare și restaurare a modelului clasicist însă mai ales a procesului creator propriu acestuia (crearea de *genius loci*). Toate aceste atitudini post-moderne caută în relația cu trecutul (și implicit obiectul/țesutul patrimonial) propria identitate, propunând o *altfel* de arhitectură dar și un *alt fel* de a produce arhitectură, simultan continuând tradiția și fiind inevitabil fixat în propriul prezent (evitare a pastişei). O ultimă atitudine de factură post-modernă discutată este cea a lui Gleye; aceasta iese din domeniul producției de arhitectură, nefiind interesat de identificarea, filtrarea, interpretarea sau recuperarea modelului istoric, vizând exclusiv conservarea acestuia (țesut și obiect); soluția acestuia se apropie cel mai mult de lectura obiectului patrimonial ca heterotopie, recunoscându-i acestuia caracterul *altfel*, identitar și fragil, care trebuie recuperat și, prin intermediul normării urbanistice speciale (repetarea motivelor tradiționale, reafirmarea centrului și periferiei, păstrarea destinațiilor tradiționale în zonele centrale etc.) – reinstaurat.

Această orientare spre obiectul și țesutul istoric domină proiecția post-modernă, însă preocuparea pentru protecția trecutului evoluează spre comodificare, recuperate pentru a fi „reambalate pentru consumul de masă” (Lasansky). Atât obiectivele patrimoniale cât și narativele acestora sunt deturnate, re-cartate în varii scopuri politice, culturale și mai ales economice; într-o evoluție paradoxală, această atitudine recunoaște *alteritatea* obiectului patrimonial și puterea derivată din aceasta însă, aproape ca o contra-reacție, îl supune unui proces de uniformizare. În continuare este mai amănunțit discutată lectura dată de Harvey alterității obiectului patrimonial și procesului de coagulare a acesteia; un prim proces observat de acesta vizează *alteritatea* (recunoscută și consacrată a) obiectului patrimonial care conduce la comodificare/uniformizare și, ulterior, cere o reafirmare a alterității (a *mărcii distinctive* a obiectului). Harvey subliniază că profilul special al obiectului (alteritatea) se bazează în principal pe coagularea constructelor discursive – atribuirea de semnificație în straturi succesive, juxtapuse, interșanjabile sau cumulative – și conducând la constituirea capitalului simbolic al obiectivului. Cu alte cuvinte, un obiect nepatrimonial poate deveni patrimonial prin intermediul constructului discursiv, care îi conferă acestuia capitalul simbolic.

Subcapitolul următor (6.9) propune ca excurs, exemplificarea acestui binomului construct discursiv-capital simbolic cu procesele aferente în ipostaza *patrimoniului industrial*. Procesul prin care *constructul discursiv* a condus la constituirea *capitalului simbolic* este produs recent și continuat chiar în perioada contemporană. Au fost urmărite în mod particular aspectele specifice ale obiectului industrial din spațiul românesc. Patrimoniul industrial reflectă o ipostază a procesului de codare simbolică și de acumulare de semnificat. Perspectiva asupra timpului – raportarea la relația prezent-trecut – și procesul de obiectivare au modelat evoluția conceptului de conservare și restaurare; revoluția industrială este unul dintre agenți care determină una dintre etapele de modificare ale conceptelor de istoricitate și temporalitate, de estetică, precum și o reconfigurare masivă a noțiunii de valoare (ideal). Totuși, deși unul dintre exemplele clasice, acest „prag” (impact al industrialului asupra conceptualizării noțiunii de conservare-restaurare și implicit a noțiunii de patrimoniu-ca-alteritate), nu este singurul. Pentru a identifica acest caracter *altfel* – sau heterotopicitatea – obiectului patrimonial, au fost analizate în continuare (6.10) evoluția percepției patrimoniale și etapele determinante în coagularea acesteia. A fost

constată prezența unui „fir roșu”, sau un proces recurent care însoțește parcursul istoric al noțiunii de patrimoniu, și anume un *proces de obiectivare*. *Ruptura între timpul contemporan și cel istoric* se manifestă după cum a fost analizat în ipostaza revoluției industriale, însă are în fapt multiple manifestări; analiza acestora poate fi urmărită pe parcursul unei istorii a conservării și restaurării, după cum este cea elaborată de Jokilehto. Pragurile percepției patrimoniale presupun cumularea de semnificații: acesta este investit cu valori diferite care se juxtapon, care avansează în prim plan sau se retrag în planuri secunde, se completează sau se exclud. Coagularea acestor grile de valori și în fond a perspectivei patrimoniale detașează definitiv obiectul patrimonial de cel cotidian, plasându-l într-o sferă aparte, *altfel*, care invocă o percepție, o funcționare și o utilizare deosebite. În mod particular a fost tratat „pragul” care corespunde secolului XIX, care marchează radical raportarea la obiectul trecutului, (focalizare prin lentila metodei științifice, a cunoașterii și a logicii obiective dar și prin coagularea naționalismului) prin intermediul a două curente principale – *restaurarea selectivă* și *restaurarea conservatoare* – cu principalii exponenți, *Viollet-le-Duc* și *Georges Gilbert Scott* respectiv *John Ruskin* și *William Morris*. Sunt analizate succint o serie de puncte de inflexiune ale procesului de obiectivare patrimonială, precum consacrarea arhitecturii minore, coagularea conceptelor de conservare și de restaurare științifice moderne (Brandi, Argan), în legătură strânsă cu evenimentele distructive de la începutul secolului XX, și apoi asamblarea primului document internațional care articulează discursul teoretic privind conservarea și restaurarea și atitudinea față de autenticitate (Carta de la Atena); atașat sunt analizate o serie de cazuri – reconstrucția centrului istoric al Varșoviei, al orașului Gdansk (Polonia) și Rothenburg ob der Tauber (Germania) – care ilustrează evoluția perspectivei patrimoniale. Este discutat în particular (în subcapitolul 6.12.1) acest proces de obiectivare a perspectivei patrimoniale și în situația spațiului românesc. Pe baza acestor analize cercetarea a urmărit în continuare (6.13) identificarea caracterului heterotopic al spațiului patrimonial, după coordonatele propuse de Foucault și prin perspectiva intervenției de restaurare, care reflectă atitudinea sau perspectiva patrimonială. Aceasta (planul ideatic, *spațiul patrimonial*) infuzează semnificații *obiectului patrimonial* și influențează intervenția asupra acestuia, modelându-i materialitatea și funcționarea; capacitatea de a juxtapune într-un singur spațiu (teoretic dar și fizic) mai multe spații incompatibile sau contradictorii este una dintre principalele caracteristici ale spațiului patrimonial, împărtășită cu spațiul heterotopic. Patrimoniul implică atât *continuitate* cât și *diferențiere* (Davallon) – prin existența sa ca alteritate definitivă în prezent, trecut fizic manifestat în prezent. Astfel, alteritatea spațiului patrimonial este dobândită prin intermediul constructelor discursive, datorită proceselor de distanțare trecut-prezent și este consfințită prin intermediul statutului protejat; similar este și cazul obiectului patrimonial, acesta însă înregistrând în forma sa fizică această ruptură. Fie că este vorba de obiectul cu o alteritate creată deliberat sau de unul cu o alteritate câștigată, statutul patrimonial legitimează și fixează acest caracter *altfel*. Cu toate acestea, situația obiectului modern/contemporan a cărui alteritate este deliberat creată în sine, ca scop ultim, pune problema lecturării acestei alterități ca potențial patrimonial; în urma analizelor anterioare care urmăresc procesele de coagulare a relației alteritate-valoare patrimonială, cercetarea constată că acest obiect modern *altfel* se poate proiecta în viitor doar reeditând fuziunea semnificației cu expresia formală și doar astfel putând aspira la perpetuarea în timp și la câștigarea statutului protejat. Cu toate că acest proces poate fi inclus în demersul creator arhitectural, concretizarea relației alteritate-valoare patrimonială depinde în continuare de discursul dominant, de manifestarea celor subordonate, de conceptele discursive ale acestora, într-un cuvânt, de evoluția contextului. Dincolo de asamblarea deliberată a propriei alterități formale, care nu garantează recunoașterea ca valoare patrimonială, produsul arhitectural contemporan poate doar urma procesul creativ al modelului istoric (acum patrimoniu), lăsând deschisă posibilitățile de investire cu semnificație și de codare simbolică din exterior.

Subcapitolul următor (6.17) urmărește o serie de alte interpretări date alterității. În lectura propusă de Hetherington alteritatea este o *incompatibilitate* sau un *cumul de incompatibilități*, aducând în

discuție importanța contextului și a *normei* față de care este definită alteritatea. Obiectul patrimonial îndeplinește această caracteristică: este capabil să reflecte simultan practici sociale, evenimente, expresii arhitecturale, codări cu semnificație diferite, contradictorii și chiar incompatibile, iar odată cu desfășurarea *procesului de obiectivare*, și multiplicarea actorilor implicați în procesele decizionale patrimoniale, această capacitate devine din ce în ce mai solicitată. Hetherington identifică însă două ipostaze ale spațiului *altfel*: spațiul *rezistenței* (opозиție) și cel al *marginalității*, ambele având în timp potențial de a acumula valoare patrimonială, prin codare cu semnificație (și chiar statut de simbol). Hetherington definește acest spațiu al alterității drept opus *normei*, puterii dominante, cu un caracter interstițial, rezidual, remanent. Din perspectivă patrimonială, această lectură trimite la produsul cultural considerat marginal într-un context socio-temporal dat și în raport cu o cultură dominantă – fiind definit drept *altfel*. Grație transformărilor contextului sau a evoluției acestuia (și a grilelor de valori), produsul marginal poate deveni obiect de interes, subiect de studiu și apreciere putând câștiga chiar și statut protejat.

Într-o cheie similară, contextuală, este și interpretarea propusă de Lefebvre a conceptului heterotopic; acesta vizează spații istorice, tipologii spațiale specifice unor practici și funcțiuni – însă localizate spațial și temporal – care au în comun *marginalitatea* sau adăpostirea *marginalului*. Această interpretare vede spațiul heterotopic în opoziție cu definirea dată de Foucault, reducându-l mai degrabă la o funcționare (activitate), independentă față de orice materialitate, și care, odată încheiată, anulează integral caracterul heterotopic. Un alt aspect surprins de Lefebvre este temporaritatea heterotopiei: spațiul heterotopic este, în opinia sa, inevitabil revendicat de ordonarea dominantă și integrat în normalitate.

În urma analizei acestor atitudini, fiecare înclinând între una dintre cele două interpretări dominante și extreme ale conceptului – materialitate sau funcționare – și puternic ancorată în definiția propusă de Foucault, cercetarea de față propune o lectură intermediară: spațiul heterotopic definit prin materialitatea obiectului, prin practică și funcționare și mai ales prin raportarea la contextul său (spațio-temporal). Toate aceste coordonate pot fi identificate în obiectul patrimonial, atât în ipostaza sa de *alteritate creată deliberat* (spații extraordinare, cel mai adesea reprezentative, excesiv-superlative etc.) cât și în cea de *alteritate dobândită în timp*, poate mai interesantă deoarece reflectă simultan valorile societății-autor cât și pe cele ale societății-salvator, care le conferă statut protejat și le valorifică. Aceste ipostaze sunt discutate (6.18, 6.19, 6.20, 6.21) mai aprofundat pe baza unor studii de caz-vinietă: cazul interpretat de Hetherington, Palais Royal, și evoluția percepțiilor asupra produsului gotic, de la marginal, la acceptat și apoi la model, ideal.

Subcapitolul 6.22 discută procesul de înzestrare cu semnificație a obiectului construit urmărind succint impactul statutelor dobândite asupra acestuia. Fie că este vorba de legitimizare (consacrare) a unui statut existent – accedea în ordonare oficial-dominantă – fie de un proces de excludere (evacuare a semnificației neoficiale) – introducere/absorbire în ordonarea oficială, ambele procese au cel mai adesea un impact asupra formei materiale a obiectului patrimonial. Totuși în ambele ipostaze este vorba de o recunoaștere și de o consacrare a alterității obiectului; chiar dacă este asumat de ordonarea oficială (și astfel integrat în normalitate), obiectul patrimonial nu își pierde (în mod obligatoriu) *alteritatea*, dimpotrivă – aceasta devine tocmai atul său principal. Caracterul heterotopic este astfel fie accentuat prin legitimizare, fie introdus *de novo*, din exterior obiectului patrimonial – ambele afectându-i funcționarea, materialitatea și relaționarea la context.

Analizele diverselor interpretări date *alterității* și conceptului de heterotopie desfășurate pe parcursul acestui capitol au urmărit identificarea unei interpretări în cheia spațiului și a obiectului patrimonial. Evoluția atitudinilor și a percepției patrimoniale – cu procesul treptat de obiectivare al acesteia, cumulara de semnificații, raportarea la idealul patrimonial, sau cu impactul statutului oficial

anterior analizate – explică felul în care *obiectul* (construit) și *spațiul patrimonial*¹ câștigă coordonate heterotopice. O serie de studii de caz restrânse – unul tip vinieta (centrul istoric al orașului Sankt Petersburg) și trei tratate individual (6.23.1. Peștera Lascaux-Franța, 6.23.2. Minele Wieliczka și Bochnia-Polonia, 6.23.3. Complexul de la Swayambhunatah-Nepal) exemplifică în situații concrete impactul statutului patrimonial asupra obiectului construit și introducerea, exacerbarea sau diluarea caracterului sau funcționării heterotopice.

În reflexia ultimului caz analizat (Complexul de la Swayambhunatah, valea Kathmandu, Nepal), subcapitolul final (6.24) discută problema reconstrucției, cu impactul asupra autenticității și a semnificațiilor obiectului, pe de o parte (cu dezbaterile articulate în literatura de specialitate), și pe de altă parte asupra caracterului heterotopic care, în ambele variante posibile de reconstrucție, ar persista sau ar fi consolidat și reasamblat. La fel ca și impactul statutului protejat asupra obiectului construit și introducerea caracterului heterotopic, este necesară estimarea acestuia de la caz la caz, specificitate întărită de însăși particularul propriu fiecărui obiect patrimonial.

¹ Înțeles ca spațiu conceptual – o proiecție de factură intelectuală sau un construct cultural mai vast.

7.

Capitolul de față prezintă analiza unicului studiu de caz întâlnit pe parcursul cercetării, unde spațiul heterotopic este analog unui spațiu patrimonial sau, cu alte cuvinte, singurul caz identificat unde patrimoniul este considerat drept heterotopic.

Este vorba de o analiză aparținând arealului antropologiei și etnografiei, focalizată asupra patrimoniului, în principal imaterial, produs de o comunitatea Seto, astăzi pe teritoriul Rusiei și al Estoniei. Autoarea (Aet Annist) urmărește coagularea istorică a *alterității* – a regiunii culturale, a identității Seto și în final a practicilor culturale ale comunității sub statut patrimonial. Evoluția contextului, a valorilor atribuite și a atitudinilor față de acest areal cultural consolidează coordonatele heterotopice identificate (enclavizarea, temporalitatea alternativă, ritualul și condiționarea accesului etc.). Cazul analizat prezintă etapa (ultimă în acest caz) a evoluției acestui spațiu heterotopic, consecință a patrimonializării (*top-down*), și anume muzeificarea și înghețarea culturii Seto. În acest caz, conservarea – metodă ultimă obligatorie, datorită fragilității expresiilor identității Seto – devine un proces de excludere, refuzând orice devenire a comunității, practicilor și sitului, și marcând ruptura definitivă sau obiectivarea perspectivei. În ciuda muzeificării, spațiul comunității Seto rămâne astfel o enclavă, și în final un spațiu heterotopic, însă aglutinat în ordonarea oficială.

Ca o paralelă este analizată succint o situație similară, de această dată din spațiul românesc: cazul comunităților săsești, care deși suferă o diluare puternică a prezenței și a identității culturale, beneficiază de un puternic atu – o arhitectură particulară, cu o materialitate puternic infuzată cu expresia identității culturale.

În ambele ipostaze ruptura acelei continuități culturale a contribuit la consolidarea sau chiar exacerbarea caracterului/funcționării heterotopice; spațiile identitare sunt reinvestite cu semnificație, recreate și prin aceasta recuperate, prin intermediul proiecției patrimoniale. Cu alte cuvinte, coordonatele heterotopice preexistente ale ambelor spații identitare – enclava culturală sau colonia-identitate transplantată – sunt absorbite și reafirmate, chiar dacă în termenii statutului patrimonial; în locul unui proces de normalizare – diluare în cotidian – perpetuarea ca spațiu heterotopic, prin conservarea și chiar muzeificare, lasă deschisă posibilitatea unei ulterioare re-investiri cu semnificații.

8.

Capitolul de față propune aplicarea concretă a *profilului heterotopic patrimonial*; acesta a fost inițial conturat pe baza abordărilor observate în literatura analizată, concentrată asupra definiției conceptului de heterotopie și a potențialului acestuia. Acestea au fost constant raportate la obiectul patrimonial și la specificul acestuia. În a doua etapă a cercetării profilul a fost consolidat în această formă (de *profil pluri-principial*) prin demonstrația proprie cercetării. Pentru aplicarea acestui profil au fost selectate o serie de studii de caz concrete, din teritoriul românesc. Ceea ce reunește aceste exemple este *alteritatea*; acestea au fost selectate, analizate și interpretate drept spații heterotopice, cu dezvoltare a alterității organice sau dobândită, luând în considerare **spațiul, practicile și/sau evenimentul**, precum și **contextul** acestora. Situațiile identificate vizează fie o *alteritate* decurgând din organizarea funcțională, diluată sau întărită ulterior, fie o alteritate câștigată din adaptarea/neadaptarea obiectului la un anumit context. După cum vor demonstra studiile de caz individuale, alteritatea acestor spațiilor poate fi însoțită sau nu de un statut protectiv, oficial sau neoficial, în unele situații acesta declanșând, contribuind la, sau validând o funcționare heterotopică a locului. Două dintre cele patru studii de caz discută lipsa statutului protectiv și urmăresc evoluția coordonatelor heterotopice în absența acestuia, în special observând impactul asupra valorii patrimoniale potențiale.

Concentrarea analizei într-un „fragment de teritoriu” și asupra unor situații particulare este motivată în principal prin diversitatea patrimoniului cultural și a expresiilor (și funcționărilor) acestuia. Situațiile analizate, deși fac parte sau chiar reprezintă categorii funcționale (i.e. categoria funcțională a rezidențialului, categoria arhitecturii neoromânești, balnearul de secol XVIII și XIX, tipologia regională a bisericilor de lemn etc.) sunt particulare și unice prin intersecția și suprapunerea de codări, prin context, poziționare, practicare etc. – asamblare de semnificații comuna aproape tuturor obiectelor construite patrimoniale.

Profilul heterotopic, ca unealtă de analiză elaborată pe baza conceptului foucaultian, se opune utilizării tipologice, și în consecință nu este întrebuințată nici în cercetarea de față; acesta nu se pretează a stabilirii de categorii, tipologii și serialități. Prin intermediul acestuia sunt identificate discontinuitatea, ruptura sau disjunția, respectiv sunt identificate și explicate caracteristici formale, funcționarea particulară (practici/eveniment) și contextul, în ipostaza obiectului construit patrimonial. La fel ca și în cazul studiilor tip viniță prezentate până acum în cadrul lucrării, s-a acordat o atenție deosebită *clasării patrimoniale* – eveniment și declanșator al unui sistem de practici particulare care intervin în evoluția a obiectului construit.

Astfel, pentru a localiza studiile de caz s-a pornit de la un areal mai mare, nucleul intracarpatic, extins apoi spre regiunile limitrofe. Deși o astfel de delimitare vastă ridică numeroase probleme, aceasta acoperă și o varietate mai largă de obiective de patrimoniu, permițând astfel flexibilitate în procesul de selecție al studiilor de caz. În interiorul acestor limite au fost considerate o serie de ipostaze ale patrimoniului construit, fiind în final selectate patru, considerate a fi cele mai ilustrative pentru conceptul de heterotopie în interpretarea propusă. În urma parcurgerii stadiului actual al cercetării, s-a optat pentru o structură de tip fundamentare teoretică și generalizare analitică.¹ Studiile de caz selectate, raportate la demonstrația teoretică din prima parte a lucrării, argumentează ipoteza *profilului (patrimonial) heterotopic*. S-a urmărit identificarea unor situații particulare, acolo unde statutul patrimonial împreună cu datele obiectivului și ale contextului au conlucrat, făcând posibilă recunoașterea profilului și funcționării heterotopice.

Datorită diversității patrimoniului construit, în general dar și pe teritoriul țării, precum și a funcționării și evoluțiilor diferite chiar și în cadrul aceluiași categorii funcționale, temporale, constructive etc., a fost stabilit arealul fizic în forma Transilvania – arealul intracarpatic, Depresiunea Transilvaniei între Carpații Orientali, cei Meridionali și Munții Apuseni. Din punct de vedere

¹ Generalizarea analitică presupune compararea unui rezultat al *studiului de caz* cu o *teorie* dezvoltată anterior.

administrativ, această delimitare acoperă teritoriul județelor Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Mureș, Sălaj și Sibiu. Această delimitare a fost extinsă în etapa secundară a cercetării, înglobând pe lângă cea inițială, Transilvania, și alte trei regiuni, cu demarcarea lor actuală – Banat, Crișana și Maramureș. Delimitarea propusă nu este nouă, purtând anterior titulatura de *provincia Transilvania*, deși regiunile componente sunt de obicei tratate individual grație caracterului unitar individual.

Deoarece cercetarea de față nu urmărește realizarea unei analize de tip istoric, monografic sau tipologic, o catalogare exhaustivă sau o analiză a unităților teritoriale vizate, considerăm că o astfel de delimitare este oportună, nefiind necesară una mai restrictivă. Arealul mai vast, și implicit diversitatea obiectului de studiu – patrimoniul construit – a permis păstrarea structurii propuse inițial: fiecare studiu de caz vizând analiza patrimoniului ca heterotopie la o scară dimensională diferită, monument, ansamblu, grup etc. – alternând scara arhitecturală cu cea urbanistică, în raport cu cea teritorială. Dincolo de acestea, structura propusă pentru analiză, permite și exemplificarea procesului cultural de negociere și apoi constituire a semnificațiilor, a valorilor culturale și a celor patrimoniale, ilustrând – chiar dacă prin sondaj – ierarhiile de valoare contemporane și idealurile culturale și sociale care, invariabil, se răsfrâng și asupra patrimoniului. Studiile de caz reflectă astfel și feluri diferite – în teritoriu – de lecturare și asumare a ideii de patrimoniu.

Datorită diversității obiectului de studiu – patrimoniul construit – în cadrul delimitării propuse, în continuarea capitolului este prezentată o perspectivă de ansamblu a acestuia. Trebuie menționată separarea în patru zone distincte – regiuni istorice, considerate unitare și cu un caracter cultural bine definit – însă mai ales subdivizarea în areale mai restrânse – **țările** (sau *pays*) – cel mai adesea suprapuse delimitărilor mai largi sau chiar a celor oficiale.

Sunt trecute în revistă o serie de categorii și tipologii de patrimoniu ² după delimitări regionale, zonale/locale, naționale și internaționale, după categoria de importanță etc. – focalizând analiza asupra arealului studiat.

De la această imagine generală a patrimoniului românesc (clasat, recunoscut oficial) ilustrat în principal prin intermediul datelor statistice, sunt apoi prezentate categorii particulare, precum cea a patrimoniului UNESCO sau cea a patrimoniului cu valoare recunoscută local/național, însoțite de o succintă prezentare a obiectivelor circumscrise în teritoriul analizat. Acestea sunt discutate prin prisma caracterului *altfel*, recunoscut și consacrat prin intermediul clasării oficiale. Trecând la următoarea categorie ierarhică, cea a patrimoniului consacrat la nivel național și apoi local sunt discutate procesele de constituire și legitimare a alterității obiectivelor, atingând problema branding-ului versus tematizare, și potențialul negativ al intervenției de valorificare (anulare a caracterului altfel, diluarea semnificațiilor culturale acumulate și pierderea caracterului identitar). Pe baza datelor furnizate de strategia pentru cultură, și a densității patrimoniale identificate de aceasta, este discutată apoi relația între dezvoltarea economică și protecția patrimonială (Nistor), și atitudinea față de obiectul patrimonial – la scară națională dar și la scara delimitării propuse.

Sunt punctate două sisteme de clasare/ierarhizare a obiectivelor patrimoniale, capitolul trecând apoi la discuția principalelor categorii reprezentative pentru arealul studiat.

² Conform datelor statistice din Strategia pentru cultură, parte din Strategia de dezvoltare teritorială a României pentru 2014, cap.20.

9.

Capitolul condensează argumentul principal al cercetării de față, conturat pe baza segmentului inițial, predominant teoretic al lucrării. În preambul este re-argumentat caracterul *terțiar*, *intermediar* – sau caracterul *altfel* – al patrimoniului ca entitate conceptuală, sau spațiu teoretic definit prin concepte, teorii și atitudini care modelează perspectiva/perspectivile asupra obiectului construit (și nu numai). În conexiune cu acest caracter intermediar este dezbătută și structura dihotomică a patrimoniului. La baza conceptului se află ideile de selecție, de incluziune/excluziune, de valoros/nevaloros, care a modelat (istoric), însăși natura eterogenă a patrimoniului. Privit ca entitate conceptuală, patrimoniul exprimă astfel în mod simultan două deziderate contradictorii: cel utopic, al unității și al reprezentării atotcuprinzătoare și democratice a tuturor identităților, și cel al selecției valorii, al departajării între valoros și nevaloros. Patrimoniul cere și stabilește numeroase ierarhii interne, ramifică serii de criterii, valori, intensități și nuanțe, grade diferite de protecție etc. Acest imperativ al ierarhizării și al departajării își găsește însă motivație în aceeași dorință de unitate și incluziune. Întreg aparatul normator patrimonial funcționează ca un dispozitiv de mediere, necesar chiar gestionării naturii sale eterogene. Caracterul dihotomic, cel terțiar-intermediar sunt discutate suplimentar prin intermediul unui exemplu, procesul de *decolonizare*, desfășurat cu precădere în sfera patrimoniului.

Astfel, separarea *noi/ceialți* nu este una fixă: în funcție de contextul în care este discutată, categoriile își schimbă conținutul; patrimoniul apare ca o reflexie asamblată, continuu ajustată prin procesul de negociere a celor doi poli. Este discutată critic o altă definiție a patrimoniului (Waterton) – acesta fiind „ceea ce reiese din activitatea discursivă, care simultan produce și este produs de acel proces imaginativ” –¹ care deplasează complet focalizarea de la forma construită, minimalizând importanța unor concepte dominante ale domeniului (conservare, restaurare, autenticitate etc.). Argumentul opus ridică problema unei supraestimări a capacităților de fixare, de reprezentare și transmitere a semnificației în absența obiectului material și a autenticității acestuia (Dushkina). **Forma construită**, prin capacitatea sa de a „înregistra” (fizic, în expresia construită, dar și simbolic, în percepția comunității/individului prin capacitatea sa mnemonică), este însăși elementul disputat, focarul centralizator în jurul căruia discursurile oficiale sau subordonate se coagulează. Aceași interdependență este demonstrată și în structura tripartită elaborată pe baza conceptului de heterotopie, unde cele trei date esențiale – materialitatea (*caracteristicile fizice*), *practicile și evenimentul și contextul* – definesc, intercondiționat și în egală măsură, spațiul heterotopic, formula care a fost aplicată în cazul patrimoniului.

În continuare este analizat **contextul**: nu mai este considerat un atribut static, ci un set de relații (sociale, economice, spirituale, psihologice, simbolice etc.), implicând diverși actori și roluri – toate reflectate în expresia construită. Aceste relații sunt dinamice, și influențează atât straturile de semnificație purtate de forma construită cât și modul în care sunt conectate la aceasta. Mai mult chiar, datorită reevaluării contextului, monumentul nu mai este un atribut exclusiv al ordonării dominante, numeroși alți actori, fiind recunoscuți drept entități capabile a produce un patrimoniu cultural valoros. Urmărind exemplul tipologiilor istorice de patrimoniu, relația ierarhizată și contrastantă între acestea este nivelată în timp, fiecare câștigând treptat recunoaștere și vizibilitate. Ca exemplu al procesului de transformare al contextului și al grilelor de valori este discutată situația *patrimoniului minor*, cu ipostaza patrimoniului vernacular care migrează de la *nerecunoscut*, la *minor* și în final la *acceptat*, ca o clasă de sine stătătoare. În raport cu procesul de recunoaștere a valorii obiectului construit vernacular, este discutat punctual unul dintre studiile de caz ale lucrării, care analizează *șesutul post-vernacular*. Termenul a fost identificat și propus în cadrul cercetării de față, pentru a indica un *șesut derivat particular*, rezultat (rămas) din transformările suferite în timp de

¹ Waterton, E., *Politics, Policy and...*, 98.

țesutul vernacular. Noțiunea de țesut post-vernacular are la bază conceptul de *profil heterotopic și alteritate* (funcționare heterotopică, Foucault) respectiv pe cel de diferențiere prin *vulnerabilitate în fața distrugerii* (Arrhenius) – concepte explicate în cadrul studiului de caz.

În continuare capitolul propune o lectură condensată a conceptului de heterotopie. Analiza argumentează că obiectul construit poate dezvolta un caracter heterotopic prin intermediul coordonatelor sale materiale, al funcționării sale (practică/eveniment) și prin influențele contextului; după cum a fost demonstrat anterior, caracterul heterotopic al unui spațiu este condiționat de juxtapunerea a trei *trăsături: materialitatea* specifică a spațiului, **practica /evenimentul și contextul**. Caracterul heterotopic este simultan legat de loc (*place*), de social și de temporalitate. După cum s-a mai discutat anterior, dacă aceste relații sunt întrerupte sau lipsesc, caracterul heterotopic încetează să mai existe sau se retrage într-o stare de potențialitate. Acestea sunt demonstrate de analiza proiectelor utopice prezentată anterior (cap.4). Obiectul construit poate adăposti un potențial heterotopic prin caracteristicile sale fizice și spațiale, întrucât acestea poartă în sine codarea unei anumite ordonări sociale, care l-a modelat.

Sunt discutate cele două ipostaze ale alterității unui obiect construit, cea *deliberată* (creată intenționat prin proiect sau construcție) și cea *dobândită în timp* (i.e. acumulată printr-un eveniment, prin transformarea contextului, a practicilor, etc.).

În continuare este argumentată interpretarea procesului de clasare sau *patrimonializarea* (Duchêne, Skounti, Faurie) ca un proces hibrid, care simultan *recunoaște/legitimează o alteritate existentă și creează o alteritate în termeni proprii* (patrimonială protejată) – evenimentul clasării survine în evoluția cotidiană, normală, a obiectului construit, și influențează forma materială și practicile acestuia. Obiectul este înzestrat cu semnificație în afara contextului lui original (suplimentar) și într-o manieră retrospectivă. Impactul procesului de clasare marchează în cele mai multe situații obiectul – iar alteritatea obiectului patrimonial poate fi astfel considerată drept definitivă (conform dezideratului protecționist, cel puțin); aceasta transformă radical obiectul, care se poate elibera de acest rol doar prin transformare radicală (normalizare) sau prin distrugere, însă poate nici atunci, semnificația investită fiind în unele cazuri destul de puternică pentru a-l resuscita, după cum ilustrează studii de caz tip vignetă din cadrul cercetării (sitului nepalez Swayambhunath, centrul istoric al Varșoviei, orașul german Rothenburg etc.). Urmărind astfel procesul de clasare prin lentilă „heterotopică” se poate constata că acesta îndeplinește două roluri – simultan și juxtapus: de creare a alterității – identificând obiectul cu valoare patrimonială, drept diferit, demn a fi salvagardat și transmis, însă și de asimilare și de normalizare, prin conformarea la setul de reguli protecționiste, includerea într-o structură ierarhizată etc.

Cel de-al doilea subcapitol (8.2) propune concentrarea analizei asupra caracterului utopic al patrimoniului; statutul poate fi lecturat ca o marcă a unui ideal dezvăluind natura utopică intenției prezervaționiste. Argumentul adus, are ca bază teoretică capitolul anterior dedicat expresiilor utopice în arhitectură, putând fi inclus chiar în aceeași secvență: conceptul de patrimoniu ca viziune ideală, proiectată la nivel universal, care presupune selecția expresiilor identitare ale umanității; cu o colecție de normări și recomandări menite să ordoneze, să ierarhizeze și să modeleze atât spațiu fizic și perceptual, practici și funcționări și relații – într-un cuvânt, societatea și percepția asupra propriei identități. La fel ca și în cazul utopiilor analizate anterior, deși scopul urmărit este unul nobil, procesul de materializare conține inevitabil și potențialul de deturnare al idealului. Atașat codării utopice a patrimoniului și acestui potențial de deturnare este în continuare discutat și conceptul de *valoare universală excepțională* (sau OUV). Este analizat apoi impactul normării și ierarhizării exercitate de statutul protecționist asupra obiectului patrimonial – văzut ca arenă de negociere a narativelor conflictuale și a multiplilor actori implicați, și astfel ca un spațiu conflictual sau de criză, ipostază aflată în contrast cu însăși imaginea neutră proiectată de aparatul normator. Analiza urmărește transferul în realitate, sau materializarea acestei ipostaze conceptuale idealizante a patrimoniului – „creând un *locus* materializat, un spațiu intermediar, defectuos sau imperfect,

aflat în conflict constant între intangibilul potențial al idealului și posibilitățile sale reale”.² Astfel, statutul patrimonial introduce o funcționare paradoxală, fiind simultan un instrument egalitar și democratic însă operând după un algoritm ierarhizat intern. Deși codarea utopică a patrimoniului, decurgând din intenția idealizantă atașată acestuia, își dezvăluie potențialul negativ (de deturnare) prin materializare, este imperios necesară acestuia. Fără aceasta, integrarea în ordonarea dominantă ar însemna și anularea alterității obiectului selectat.

Subcapitolul 9.3. propune reluarea lecturii principiilor heterotopice ale filosofului francez, de această dată însă interpretare în raport cu spațiul patrimonial – reprezentând și principala demonstrație a ipotezei cercetării; sunt amintite și discutate punctual trăsături ale studiilor de caz care, într-un capitol următor, urmează a fi analizate pe larg.

Ultimul subcapitol (9.4) assemblează condensat pe baza demonstrației anterioare o unealtă de analiză – profilul heterotopic – set de coordonate care ar permite, în interpretarea propusă de cercetarea de față, identificarea caracterului și funcționării heterotopice a unui loc. Această funcționare heterotopică poate fie identifica un potențial patrimonial încă neconturat îndeajuns, poate explica o anumită evoluție a unui spațiu sau poate semnală o diluare a valorii patrimoniale – după cum vor demonstra în continuare studiile de caz. Revenind la lectura de bază a textului foucaultian, aceste *spații heterotopice* (conceptuale și materiale) reflectă în final o imagine a societății într-un moment și într-un context dat; lectura spațiului patrimonial prin intermediul acestor lentile heterotopice poate contura această imagine nu doar retrospectiv, ci și a prezentului, mai dificil de observat grație proximității.

² Spânu, S., capitolul aferent rezumatului, p.12.

10.

Capitolul de față reprezintă primul studiu de caz al cercetării, care observă o evoluție particulară desfășurată în interiorul unei categorii patrimoniale caracteristice pentru arealul studiat – bisericile de lemn din Transilvania.

Analiza este divizată în trei secțiuni principale. Subcapitolul 10.1 discută succint procesul de cumulare a semnificațiilor și implicit al valorilor patrimoniale de către obiectul construit. Acest preambul deschide analiza particulară a spațiilor sacre, acestea încadrându-se în categoria obiectivelor care posedă *ab initio* o codare simbolică puternică și o *alteritate deliberată*. Prin intermediul procesului de creație aceste spații sunt înzestrate cu un prim strat de semnificație, legat direct de rolul și de practicile primare ale obiectului – codare care este reflectată în arhitectura obiectului. Despre semnificațiile particulare imprimate în obiectul construit, în special în cazul spațiului sacru creștin-ortodox s-a mai discutat anterior. În continuare este discutată etapa intermediară, când obiectul pierde sau primește codări suplimentare, unul sau mai multe straturi de semnificație prin asumare și utilizare a spațiului respectiv de către comunitate. Acest proces de negociere este concretizat prin codarea patrimonială – autointitulat ultim strat de semnificație, în încercarea de a opri evoluția (natural) distructivă a obiectului. Conferirea statutului patrimonial poate fi considerat drept adăugare al unui alt strat de semnificație, de către comunitatea locală sau globală, și juxtapus celorlalte acumulate anterior. Această juxtapunere semnificații, și dublare a codării – cea organică și cea exterioară, a ordonării dominante – a determinat considerarea ca potențial subiect al analizei prin prisma heterotopică.

Începând cu subcapitolul 10.2 este discutată această a doua codare. Este urmărită *alteritatea* organică (deliberată, dobândită prin creație) în raport cu *alteritatea* dobândită ulterior – ordonare introdusă de statutul patrimonial. Sunt punctate coordonatele heterotopice acumulate, iar în subcapitolul 10.3 este reamintită succint funcționarea heterotopică a spațiului sacru. Continuat în subcapitolul 10.4, este discutat impactul acestei ordonări protecționiste.

Subcapitolul 10.5 identifică trei tipologii de „răspunsuri” în interiorul categoriei bisericilor de lemn din Transilvania. Dintre acestea, analiza funcționării heterotopice se concentrează asupra celei de-a treia – situația bisericilor alăturate. În cadrul contextului, practicile cotidiene și semnificațiile atașate obiectului construit se detașează dintru început ca *altfel*, după cum a mai fost discutat anterior, și punct comun tuturor celor trei categorii de răspunsuri. Cu toate acestea, introducerea statutului patrimonial, și a practicilor presupuse de acestea, interferează major practicile cotidiene. Dacă în cazul primelor categorii de răspunsuri, această interferare poate fi citită ca imprimare în forma construită a bisericii, pentru ultima categorie ea produce o dublare a spațiului sacru, alăturând două ipostaze ale acelorași practici (continue prin tradiție) însă aparținând unor etape temporale și unor seturi de ierarhii valorice distincte. Cele trei tipuri de răspunsuri sunt documentate fotografic și cartate, cel de-al treilea tip având și o clasare semi-exhaustivă.¹

Acest exemplu ilustrează un proces de supra-hibridare cauzat de incompatibilitate între două ordonări (cea organică și cea oficială-patrimonială), exprimat în formă tangibilă. Funcționarea ca spațiu heterotopic, alimentată în principal de codarea sacrului, este întărită prin introducerea celei patrimoniale. În final este discutat și impactul acestei dublări asupra stării de conservare a bisericilor de lemn-monument.

¹ Procesul correspondent acestui tip de răspuns a fost observat ca unul active, în plină desfășurare.

11.

Cel de-al doilea studiu de caz al acestei cercetări propune spre analiză, în vederea identificării unor funcționări heterotopice, o categorie minoră, asociată în mod normal *cotidianului*: țesutul construit destinat rezidențialului de factură vernaculară. Reluând separarea propusă anterior, această categorie nu are o codare simbolică puternică și particulară *ab initio*, sau o *alteritate deliberată*; deși reprezintă normalitatea, cotidianul și dominantul, această tipologie de țesut poate dobândi în timp coordonata alterității. Două astfel de procese sunt aduse de practicile tradiționale – spațiu devine în mod organic altfel, prin evoluție normală proprie – respectiv practici impuse din exterior, în mod artificial (i.e. introducerea statutului de patrimoniu). Funcționarea heterotopică organică poate fi considerată drept una temporară, o etapă în parcursul cronologic al unui spațiu – această definiție fiind în mod particular valabilă în cazul *arhitecturii vernaculare*. Statutul de patrimoniu – ordonare heterotopică intrinsecă după cum a fost demonstrat anterior – poate fi considerat simultan o *unealtă de normalizare* și recunoaștere precum și o *unealtă de alterizare*, sau *metodă de perpetuare a funcționării heterotopice a spațiului*.

Este discutată în continuare relația *normalizare – alterizare* adusă de statul patrimonial prin care se creează o *enclavă permanentă de alteritate* (intenția protecționistă) în cadrul ordinii principale, care permite obiectului patrimonial să fie perceput simultan *altfel* (spațiu fizic, timp, funcționare) și *inclus*, asumat de ordonarea dominantă. Sunt punctate succint coordonatele heterotopice „activate” de introducerea statutului patrimonial – universalitatea, caracterul iluzoriu și compensator, natura plurală, rolul de oglindă, codarea utopică etc.; dintre acestea, calitatea de enclavizare ca fragment/secvența temporală considerăm a fi esențială, rezultat al dorinței prezervaționiste de a aboli trecerea timpului. Astfel, prin introducerea statutului protejat și a normării sale, *alteritatea organică* sau *incidentală* (potențialul heterotopic) a obiectelor construite este consolidată, evidențiată și realimentată.

Subcapitolul următor (11.2) discută procesul de coagulare a alterității *vernacularului*, urmărind evoluția acestuia în perspectiva patrimonială. Prin evoluția paradigmatelor culturale, și vernacularul devine, dintr-o categorie ignorată, una recunoscută și apreciată ca patrimoniu; prin această recunoaștere vernacularul, și alte categorii similare acestuia, sunt considerate valoroase în egală măsură cu *monumentul istoric* (în definiția sa inițială), devenind astfel mai puțin *contrastante*, *contradictorii* sau *incompatibile* cu acesta – în cadrul politicilor protective și mai ales în ochii privitorului. Unul dintre markererele acestui proces de evoluție – discutat în cazul obiectului vernacular dar valabil și pentru obiectul patrimonial în general – este *valoarea excepțională universală* (OUV) – acesta fiind simultan un mecanism al diferențierii, al semnalării unicității și excepționalului (*alteritate*), dar și al incluziunii în grilele oficiale și al unității.

În continuare este discutat obiectul vernacular din prisma noțiunii de *patrimoniu construit minor*, înțeles ca fond construit comun, cotidian, în general mai puțin remarcabil și chiar serial, omolog mai modest al patrimoniului major, și corespondent cel mai adesea al *contextului monumentului*. Această definiție se poziționează în opusul celei a *monumentului intențional* (Reigl).¹ Procesul de recunoaștere a vernacularului ca patrimoniu este observat și prin intermediul cartelor.

Pornind de la aceste argumente, este în continuare analizat impactul procesului de selecție patrimonială în cazul obiectului construit vernacular. Acest proces presupune decelarea între obiectul valoros și cel nevaloros, cel *recept* și cel *refuzat*, între cel păstrat și cel abandonat evoluției sale organice, adeseori distructive. Deși aceasta continuitate nu este în mod obligatoriu proprie doar obiectului vernacular, produce în cazul acestuia un hibrid interesant identificat prin această cercetare drept **obiectul post-vernacular**. Terminologia utilizată ilustrează apartenența ca etapa evolutivă ulterioară la vernacularul „clasic”, și sugerând însă și o continuitate în raport cu acesta.

¹ Riegl, Alois, *The modern cult of monuments: its character and origin*, 1903.

Un prim argument al valorii acestei categorii derivă chiar din definiția larg acceptată a arhitecturii vernaculare: „un proces continuu care include schimbări necesare și o adaptare continuă ca răspuns la constrângerile sociale și de mediu”.² Procesul de selecție patrimonială creează două categorii, vernacularul conservat și cel căruiia îi este permisă evoluția. Post-vernacularul se coagulează astfel ca rezultat al procesului de tranzitare organică de la un vernacular comun (prea puțin deosebit pentru a fi clasat), la o formă nouă, adaptată treptat la practici și context.

Alteritatea obiectului post-vernacular se conturează în primă fază chiar prin raportul la sursa sa: prin evoluție este inevitabil *altfel față de sursa sa originală* (vernacularul), însă într-o fază secundară – tocmai datorită caracteristicilor vernaculare păstrate – obiectul post-vernacular începe să se detașeze *față de contextul* său contemporan.

Subcapitolul 11.3. discută caracterul heterotopic al obiectului post-vernacular. Este propusă lecturarea acestuia ca un semnal al unui potențial patrimoniu, în virtutea caracterului vernacular moștenit dar și a caracterului său documentar, post-vernacularul înregistrându-și evoluția organică în forma construită, neinhibat de condiționările protecționiste ale vernacularului. Caracterul heterotopic se manifestă în raportul obiectului post-vernacular cu contextul său contemporan, marcat de un proces rapid de transformare. Lecturat în acest context, post-vernacularul poate fi identificat nu doar ca obiect ci ca sumă a componentelor țesutului – rețea stradală, parcelar, orientare și ordonare pe parcelă etc. Caracterul vernacular transmis etapei post-vernaculare a putut fi identificat la nivel de țesut, și deci dincolo de obiect, prin intermediul analizei tipo-morfologice elaborate de arh. Matei A.³ Pornind de la acest studiu, au fost identificate enclave ale acestui țesut post-vernacular.

Subcapitolul 11.4. propune identificarea și interpretarea unor astfel de *enclave de țesut post-vernacular* în interiorul delimitării propuse, focalizând atenția asupra doi poli, Cluj-Napoca și Alba Iulia. Deoarece caracterul heterotopic, și alteritatea acestui țesut post-vernacular, se manifestă cel mai vizibil în raport cu contextul în care se manifestă, analiza a urmărit principalii vectori care operează asupra acestuia (presiunea urbană). Lipsite de protecție, funcționarea heterotopică organică pe care aceste enclave o manifestă nu poate fi considerată decât temporară: ele sunt treptat transformate și asimilate într-un nou context construit din ce în ce mai urbanizat și mai puțin diferențiat de oraș.

Acest studiu de caz propune analiza a șase așezări periferice, situate într-o zonă orbiculară în jurul orașului – pe o rază între 11 km și 20 de km. În cazul acestor 5 sub-studii de caz – Aiton, Cămpenești, Dezmir, Tăuți, Someșul Rece – procentul, natura și structura țesutului *post-vernacular* care persistă reflectă diferite răspunsuri la presiunea urbană și la influențele externe exercitate. Comparativ, este analizat satul Lancrăm, aflat între două nuclee polarizatoare, de dimensiuni diferite, Alba-Iulia și Sebeș și ilustrând morfologii și tipologii, arhitecturale și urbane, diferite. Localitățile analizate funcționează ca orașe-satelit de tip dormitor, de tip reședințe secundare sau sezonier-temporare; în cazul localității Lancrăm (jud. Alba), a fost identificat același rol de oraș-satelit (gravitând între cei doi poli Sebeș și Alba) însă tipologia sa, deși dominant rezidențială, este în fapt rezidențial-permanent (principal). Astfel, pentru fiecare situație răspunsul este un amestec de tendințe, mai rar o singură tendință, de la reutilizare în forma păstrată, la intervenții minimale de adaptare, la demolare și înlocuire modern-contemporană și, mai rar, la reinterpretare a profilului local tradițional (ca tipologii arhitecturale, schema parcelarului, tehnici constructive, materiale etc.). În continuare este schițat *profilul general al țesutului post-vernacular*, cu principalii identificatori; sunt tratate atributele acestuia care, în plin proces de extindere a orașului și de aglutinare a periferiei și a zonei periurbane, îi conferă acestuia un capital atractiv.

² Charter on the Built Vernacular Heritage (1999) ratified by the ICOMOS 12th General Assembly, in Mexico, October 1999, 1.

³ Matei, Adriana, prof., dr., arh., coordonator, coautor: Todoran, Smaranda, asist. drd. arh., colaborator: Spanu Calin, prep., drd. Arh., Valori arhitecturale transmisibile în Maramureșul istoric, vol.1 și 2, U.T.Press, Cluj-Napoca, 2009.

Sunt apoi identificate și punctate cronologic macro-procesele și etapele care au modelat contextul construit, respectiv diferitele evoluții-răspuns la presiunea urbană, și diversele tendințe care pot fi observate pentru fiecare situație analizată în parte. În urma analizei acestora, s-a observat că țesutul post-vernacular se conservă cel mai adesea sub forma unităților izolate, ca gospodării integrale, sau sub forma unităților dezmembrate (parțial înlocuite). Izolarea relativă a contribuit la o funcționare de tip enclavă a țesutului post-vernacular, cu ipostaze aflate pe întreaga paletă între extrema pozitivă (conservare, conservare parțială), care păstrează unități încă funcționale/în uz, cu alterări parțiale, și cea negativă, cu degradare prin abandon și lipsă de întreținere, sau prin adaptare radicală la necesități contemporane, cu demolări și înlocuiri masive.

Sunt apoi discutate principalele tendințe evolutive identificate la nivelul localităților – sau tipologii de răspunsuri ale țesutului construit la presiunea urbană și la *colonizare urbană* (Alopi). Subcapitolul 11.5 analizează succint caracteristicile *țesutului vernacular* propriu arealelor studiate, decelându-le pe acelea care sunt conservate într-o formulă mai mult sau mai puțin alterată în etapa *post-vernaculară*. Aceste caracteristici sunt cele care conferă *alteritate* obiectului post-vernacular în contextul urbanizat.

Ultimul sub-capitol (11.6) cartează concluziile analizei. Astfel, țesutul vernacular neprotejat a dispărut treptat, prin degradare, demolare și înlocuire, sau prin transformare graduală făcând trecere în etapa următoare de evoluție, post-vernacularul. Țesutul post-vernacular reflectă exact acel proces de *adaptare continuă* permis și preconizat de cartă arhitecturii vernaculare, însă nu se încadrează în profilul vernacular clasic fiindu-i astfel refuzată clasarea. *Alteritatea* acestui țesut hibrid a fost identificată – în raport cu ipostaza sa anterioară și în raport cu contextul său contemporan – prin intermediul metodei de analiză propuse, principiile heterotopice și prin intermediul analizei tipo-morfologice comparate.

În această secțiune sunt discutate coordonatele care compun profilul heterotopic al post-vernacularului, iar anexa conține analiza pentru fiecare localitate – cu răspunsurile la presiunea urbană și o evaluare a stării de conservare a țesutului post-vernacular. Funcționarea și caracterul heterotopic al acestor enclave semnalizează prezența unui potențial patrimonial dar și a unei desfășurări active a procesului de normalizare – sub semnul *narativei distrugerii* (Arrhenius) – cercetarea propunând în final o serie de modalități de intervenție de tip prezervaționist.

12.

Cel de-al treilea studiu de caz propus aduce în discuție o categorie aparte a patrimoniului construit – arhitectura balneară. Aceasta împărtășește procesul de coagulare și investire cu semnificație cu alte categorii: în general, prezența unei resurse naturale aduce cu sine într-o primă etapă procese de exploatare, iar apoi generează structuri de exploatare – elemente sau ansambluri construite destinate procesării resursei respective și adăpostirii funcțiunilor conexe dezvoltate în timp. Datorită procesului de investire cu semnificație aceste structuri acumulează valoare – istorică, documentară, reprezentativă, estetică etc. – mare parte a acestor structuri fiind înscrise treptat în sfera monumentelor arhitecturale cu valoare de patrimoniu și în categoriile particulare ale acesteia.

Cu o relație particulară între fondul natural (resursă) – fondul construit (structuri de exploatare), ansamblurile de arhitectura generate de resurse de tipul apelor minerale și balneare alcătuiesc o categorie aparte: dimensiunea strict *utilitară* – de tratament, e dublată de funcții *culturale*, de *agrement*, de *servicii*, de *funcția economică* și de *producție*, sau de cea *religioasă* – de altfel una dintre primele – alcătuind un mixaj funcțional care, deși gravitează obligatoriu în jurul resursei, are o evoluție dinamică și primește semnificații care oscilează în timp. Subcapitolul 13.1.1 propune identificarea caracterului heterotopic de bază bazat pe trăsături comune întregii categorii (funcțiunea balneară). Acesta este interpretat drept o codare inseparabilă de funcțiune, care o însoțește de-a lungul evoluției cronologice, figurând în toate ipostazele pe care le asumă. Spațiul balnear este similar într-o oarecare măsură spațiului sacru, cu care împărtășește chiar schema de bază a primei manifestări – templul curativ, asklepionul și implicit coordonatele heterotopice: delimitarea – fizică și mentală – ca spațiu consacrat, dar și caracterul de enclavă; ierarhizarea spațială și ritualul de acces, traseul obligatoriu al individului care îl accede din exterior, precum și starea de criză a acestuia,¹ respectiv rolul îndeplinit de spațiu, de a adăposti individul până la rezolvarea stării de criză. Coordonatele heterotopice sunt discutate și argumentate mai amplu în continuare, modelul *asklepionului* fiind propus spre lecturare drept schelet de bază al funcțiunii. Experiența asociată spațiului este în această etapă una de criză, a necesității, bolii și suferinței, iar demersul principal este unul de îmbunare a zeilor și de *restabilire a normalității*; în etapele ulterioare, spațiului curativ va fi asociat plăcerii și bună-stării (socializare, statut și putere economică) iar demersul va fi unul predominant sociocultural, iar latura curativă translatează în plan secund.

Capitolul următor (13.2) discută evoluția cronologică a spațiului balnear – cu principalele tipologii spațiale – urmărind însă relația *spațiu-practici-context*, și alternarea rolurilor în cadrul societății; coordonatele heterotopice ale spațiului balnear se păstrează, putând fi identificate de fiecare dată, însă pentru fiecare ipostază una dintre coordonate migrează în prim plan în defavoarea celorlalte. Spre exemplu, dacă *asklepionul* se identifică cel mai ușor cu heterotopia de criză, termele romane pot fi lecturate ca heterotopie a compensării sau a iluziei. Subcapitolul 13.2.1. propune analiza ipostazei romane a balnearului ca etapă inițială, iar subcapitolul 13.2.2. discută etapele medii (bizantină, general-medievală și renescentistă) – când balnearul suportă un proces de negociere al rolului, de accentuare a caracterului de enclavă și poate cel mai marcant, o diluare masivă a codării sacre. Spațiul balnear trece astfel printr-o serie de ipostaze, toate păstrând însă ca numitor comun legătura și rolul îndeplinit în raport cu contextul lor: de

¹ Primul principiu heterotopic definește heterotopia de criză „locuri privilegiate sau sacre sau interzise, rezervate indivizilor care se află în relație cu societatea și cu mediul uman în care trăiesc, într-o stare de criză [...]”; Foucault, *Of Other Spaces*, 18, în eds. Dehaene, De Cauter, *Heterotopia and the City. Public space in a Post-civil Society.*, Routledge, 2008, 12-29.

refugiu, detașare (chiar izolare) și evadare din cotidian, și în lectură inversă, de enclave de alteritate a căror existență/funcționare condiționează chiar normalitatea (funcția curativă, de revenire la normalitate).

Subcapitolul 13.2.3 tratează perioada de apogeu a funcției balneare. Lectura principală a spațiilor balneare devine *heterotopia compensării*, acestea îndeplinind rolul de refugiu din orașul industrializat. Ideea de loisir ca evadare din, și întrerupere a activității productive (cotidianul normal) reiterează modele istorice anterioare, iar preocuparea pentru sănătatea mentală și fizică apare ca pretext pentru loisir, socializare și preocuparea pentru corp. Funcția de loisir devine treptat cea dominantă, aducând o multiplicare a dotărilor destinate odihnei, care urma în mod obligatoriu tratamentului.

Deși împărtășesc o evoluție similară, și astfel și un profil heterotopic de bază, fiecare caz în parte cere o analiză separată. Subcapitolul 13.3. propune spre analiză o astfel de situație, poate cea mai complexă ca expresie din arealul studiat: stațiunea balneoclimaterică Băile Herculane. Argumentul principal al selecției stațiunii ca studiu de caz este istoria exploatării resursei balneare care a parcurs fiecare dintre etapele punctate anterior, acumulând multiple straturi juxtapuse de semnificație, imprimare în conformația urbană și în forma construită. Astfel, condiționările morfologice ale terenului, resursa balneară și inputul antropocentric modelează un spațiu tip enclavă, puternic delimitat, cu o ordonare alternativă dominantă particulară, cu un mecanism de condiționare a accesului, fluxul temporal alternativ, rolul de refugiu și cel de oglindă. Aceste coordonate sunt discutate succint, în introducerea analizei propriu-zise a cazului ales, care debutează cu trecere în revista a resursei balneare (13.4) și a contextului. Se constată că prezența resursei balneare a generat un fond construit considerabil, deosebit de valoros, cu un profil particular și multistratificat (trei etape distincte în evoluția balnearului) – patrimoniu care, la nivelul unității teritoriale, și în ciuda relativei sale izolări, aduce stațiunea în concurența cu însăși reședința de județ.

Subcapitolul 13.5 urmărește procesul prin care resursa balneară generează structuri de exploatare și apoi a structuri adiacente, în diferite etape istorice, fiecare imprimând în forma construită codările contextului spațio-temporal propriu. În mod particular în cazul Băilor Herculane, această stratificare ia o formă deosebită, cu trei nuclee parțial suprapuse. Coagularea unui fond de locuire și a unui atașat strict exploatării, precum și stratificarea ulterioară a acestora a condus la formarea unui ansamblu hibrid cu o încărcătura culturală deosebită.

Această stratificație manifestată în forma construită este urmărită în principalele etape de evoluție ale stațiunii și în contextul local și european. Este propusă o lectură în cheie heterotopică a celor trei nuclee identificate, ipostaze individuale ale aceleiași funcțiuni balneare. Băile Herculane apare astfel drept locul mai multor locuri – multiple și incompatibile *emplacements* conținute simultan, într-un singur spațiu. Suprapunerea celor trei nuclee este una parțială, doar atât încât să mențină, din punct de vedere al practicilor, funcționarea fluidă a stațiunii. Suprapunerea parțială ilustrată de Băile Herculane assemblează o altfel de unitate stațiunii, fără a fragmenta și combina total ipostazele diferite și conflictuale. Cele trei nuclee ilustrează simultan, în același spațiu al stațiunii, trei ipostaze cronologic diferite a trei interpretări a practicii balneare. Este discutat în continuare una dintre principalele coordonate heterotopice – caracterul de enclavă – exprimate în forma construită a stațiunii Herculane, prin prisma departajării propuse de Jamot (tipul german și cel francez). Ultima etapă majoră de evoluție a stațiunii se identifică în ultimul nucleu unitar, cel de factură modernă; sunt analizate din perspectivă arhitecturală și urbană noile tipuri introduse și intervențiile majore – expresii ale interpretării moderne a balnearului. În finalul subcapitolului sunt analizate coordonatele și funcționarea heterotopică ale stațiunii Herculane, cu structura sa plurinucleară.

Subcapitolul 13.6 discută impactul introducerii statutului patrimonial, constatând o accentuare a caracterului și a funcționării heterotopice. Normările patrimoniale nu sunt însă respectate, și se produce o enclavizare cu tentă negativă: deși în mod comun dedicat adăpostirii crizei, după cum a fost discutat anterior, acest spațiu balnear devine un spațiu în criză, a cărui practici caracteristice se diluează treptat și a cărui expresie materială e marcată de *narativa distrugerii* (Arrhenius). Această narativă reatrage înăsa atenția asupra vulnerabilității și a valorii sale tocmai datorită detașării *trecut/prezent*, în special în cazul

cele două nuclee istorice – piața Hercule și zona Cazinou. Atitudinea contemporană și intervențiile următoare față de nucleul modern vor determina păstrarea sau pierderea structurii plurinucleare particulare, chiar unice, a stațiunii. Anexa studiului de caz propune analiza detaliată a celor două nuclee istorice clasate cu scopul de a identifica imprimarea practicilor balneare ale epocii în forma construită, precum și o documentare fotografică a tuturor celor trei nuclee.

13.

Cel de-al patrulea și ultim studiu de caz al cercetării de față propune aplicarea analizei heterotopice la o altă scară dimensională, a unui ansamblu urban. Cartierul Andrei Mureșanu împărtășește cu studiile anterioare o serie de caracteristici printre care funcțiunea, prezența unui potențial patrimonial însă lipsa unei clasări oficiale (țesutul post-vernacular) și caracterul de enclavă. Funcțiunea strict rezidențială ar plasa ansamblul în aceeași categorie cu țesutul post-vernacular (cap.12), sugerând situația unei alterități dobândite; cu toate acestea, contextul istoric explică codarea simbolică și idealul imprimat în expresia arhitecturală, plasând ansamblul în tabăra opusă, a alterității deliberate, însă fără apelul la tehnicile obișnuite ale acesteia, monumentalul, unicitatea, semnificare și marcarea a delimitărilor etc. Totuși, alteritatea ansamblului se dezvăluie privitorului înaintea unei analize istorice sau de urbanism; caracterul de enclavă, inițial asociat unei codări simbolice particulare, se conservă aproape integral până în etapa contemporană, asumând însă o codare simbolică diferită, care o înlocuiește pe cea inițială. Acest proces de suprapunere și recodare poate fi considerat drept unul comun, însă în cazul cartierului Mureșanu, codarea secundară se grefează pe un fond construit extrem de particular, a cărui expresie arhitecturală conservă semnificația inițială. Proiectul inițial imprimă în expresia arhitecturală și în cea urbană rolul de oglindă însă și o codare utopică – acestea fiind menite a reprezenta un ideal al epocii.

Urmând acestui preambul subcapitolul următor (13.2.) identifică această codare inițială a ansamblului într-o analiză a contextului istoric. Expunerea urmărește succint punctele de inflexiune ale etapei istorice – conturarea conceptului de națiune, unirea și independența principatelor române, coagularea narațiunilor paralele, descentralizarea puterii habsburgice și regimul dualist, și, hotărâtoare pentru studiul de caz prezentat, relațiile între cele două focare, cel transilvănean și regatul românesc. Conceptul de națiune, discutat condensat, furnizează proiecția utopică și alimentează formarea unui profil idealizat, reasamblat din caracteristici tradiționale selecționate, însă prin lentila modernității. Arhitectura este unul dintre principalele medii de expresie a acestui ideal.

Subcapitolul următor (13.3) urmărește în spațiul românesc un proces cunoscut de majoritatea națiunilor în secolul XIX – formarea stilurilor naționale în arhitectură. Și în spațiul românesc are loc aceeași etapizare: renunțarea treptată la expresiile de factură alogenă și apoi coagularea unei expresii deliberate, idealizate, și asamblate pe baza patrimoniului moștenit; identitatea națională primește o expresie construită – *stilul neoromânesc*. Conjunctura politică-socială și interferențele culturale prezente în Regatul României alcătuiesc contextul care a permis afirmarea și manifestarea în formă fizică a stilului; pentru celelalte regiuni, în special Transilvania, procesul are o traiectorie diferită.

Pe baza celor trei etape evolutive ale mișcărilor naționale (Hobsbawm) – *creație culturală (ideal)*, *transformare conceptuală (codare politică)* și *program naționalist (devine ordonare dominantă)* – este discutată prin extrapolare și evoluția stilului național românesc. Acest proces ilustrează în fapt procesul de *normalizare*, de translatăre de la neoficial, nerecunoscut și minor în ordonarea oficială, dominantă – și care presupune un proces treptat de denaturare prin asimilare, o transformare a alterității inițiale (deliberate). În cazul stilului național, modelul inițial (Mincu), se transformă pe măsură ce pătrunde în ordonarea oficială, în final devenind un limbaj standardizat, care reprocesează un set de imagini tip fără un input creativ autentic. Este discutat punctual și conflictul stilului neoromânesc, aflat în ultima etapă, cu noul stil modernist.

În spațiul transilvănean manifestarea în arhitectură a tendințelor naționaliste ale perioadei ia o formă diferită. Parte din Imperiul austriac, această zonă este modelată mult mai pregnant de tendințele exogene și poate, din acest punct de vedere, și mai bine sincronizată cu evoluțiile spațiului european. Sunt discutate succint expresiile care domină arhitectura perioadei în spațiul transilvănean.

Stilul neoromânesc pătrunde târziu în Transilvania, după primul conflict mondial. Din cauza acestui decalaj, stilul național va fi asumat și utilizat în regiune concomitent cu înflorirea modernismului – influența central-europeană – dar și cu eclecticismul și clasicismul – reminiscențe vieneze – și cu seceszionul maghiar.

Perioada de manifestare a stilului național este una relativ restrânsă în spațiul transilvănean (1918-40), cu focalizare aproape exclusivă asupra două programe de arhitectură – rezidențialul și construcții religioase. Pentru spațiul transilvănean, procesul evolutiv, după modelul lui Hobsbawm, este oarecum inversat; pe un fond puternic marcat de conștiința națională, cu o puternică dorință de afirmare însă fără o manifestare material-arhitecturală identitară proprie, stilul creat în capitala țării este preluat în formă integrală, expresie arhitecturală și program politic, fiind astfel exacerbată semnificația națională a stilului.

După schițarea contextului istoric și a principalelor direcții de evoluție a expresiei arhitecturale, subcapitolul 13.4 discută situația particulară a cartierului Andrei Mureșanu. Este urmărită evoluția expansionistă a orașului Cluj-Napoca în perioada ulterioară primului conflict mondial, și implementarea noilor reglementări urbanistice precum creșterea densității construite, crearea de noi trasee, accentuarea zonării funcționale etc.

Pe de o parte, proiectul cartierului Andrei Mureșanu se înscrie în politicile de dezvoltare generale ale perioadei, care includeau extinderea intravilanului și încurajau în special creșterea fondului rezidențial. Pe de altă parte, două astfel de proiecte rezidențiale majore – cartierele Andrei Mureșanu și Grigorescu – afișează un program evident: acestea trebuie să reprezinte chintesența spiritului românesc, în contrast cu fondul existent de influență străină, în continuarea căruia sunt poziționate, identitatea colectivă a națiunii române fiind astfel afișată demonstrativ.

În continuare sunt discutate caracteristicile particulare observate în cazul ansamblului analizat – la nivelul parcelarului, al tipologiei volumetrice dar și procesul de hibridizare modernistă a expresiei arhitecturale. Dacă trasarea proiectului la nivel urban (localizare, parcelare, reglementări de construcție) este parte dintr-un program oficial, mobilarea acestuia este de origine privată; zonele destinate noului cartier, sunt trasate și obținute de administrația locală prin despăgubiri, cumpărare sau schimb, și sunt destinate împroprietăririi reprezentanților mediului academic și administrativ. Aceștia, în special ca reprezentanți ai primei Universității românești din Transilvania și majoritatea veniți din regatul românesc, propulsează moda vilei neo-românești – aceasta devenind o expresie a solidarității și a identității împărtășite.

În finalul subcapitolului sunt observate succint direcțiile de evoluție ale etapei contemporane, făcând trecerea spre secțiunea următoare (cap.13.5), care discută valoarea patrimonială – recunoscută a stilului național, însă nedeclarată în cazul particular al ansamblului analizat. Cartierul în sine nu beneficiază de nici un regim de protecție patrimonială specifică; cu toate acestea, există o serie de normări care merită amintite: reglementările introduse de noul PUG (2013) al orașului care, chiar dacă nu propun spre clasare obiectele individuale sau arealul (măcar în formula de rezervație de arhitectură), cel puțin recunosc *valoarea ambientală* a fondului construit al cartierului. În continuare sunt discutate vulnerabilitățile acestuia, principalele pierderi suferite și procesele determinante. Au fost identificate și cartate clădirile conservate și care păstrează relativ nemodificate coordonatele stilului național – în continuare fiind argumentată – pe baza valorilor acumulate (documentară, istorică, identitară etc.) necesitatea clasării acestora. Soluția propusă este fie *clasarea patrimonială oficială* fie o stimulare a sensibilizării publicului general și a comunității urbane, cu scopul conștientizării valorii – în special în ceea ce privește comunitatea direct implicată (utilizatorii). În cazul cartierului Mureșanu, înstrăinarea față de semnificațiile imprimate în forma fizică a acestuia pare să domine percepția generală a enclavei (încă lizibile); mesajul conținut de țesutul construit nu mai este nici transmis și nici recepționat. Deși funcția sa simbolică este diluată, funcția efectivă (cea rezidențială) se conservă prezentând mai multe straturi de semnificație. Cu toate acestea, cartierul încă păstrează caracterul de enclavă, suportând o interpretare heterotopică.

Subcapitolul 13.6 propune analiza caracterului heterotopic al ansamblului analizat. Sunt discutate codarea utopică (idealul), caracterul de enclavă și relația acestuia cu demersul creator – intenția programatică care poate fi regăsită atât în stilul neoromânesc propriu-zis (alteritate creată deliberat într-un context în care o astfel de expresie identitară lipsea) cât și în cazul proiectului clujean. În legătură cu codarea utopică este discutat punctual și modelul (modernist al) orașului grădină. Urmărind schema principiilor heterotopice a filosofului francez și după profilul heterotopic propus în cadrul cercetării, sunt apoi identificate și analizate coordonatele heterotopice pentru situația cartierului Andrei Mureșanu. Simultan este argumentat – din perspectiva funcționării heterotopice – impactul potențial al clasării ca patrimoniu.

14.

Capitolul final însumează o parte a scopurilor și a rezultatelor cercetării de față. Cu toate că acest capitol final nu își propune să rezume din nou concluziile fiecărui capitol în parte, subliniază o parte dintre concluziile generale, indicând etapele viitoare potențiale ale acestui demers.

Aplicabilitatea profilului heterotopic propus a fost demonstrată în mod special pentru principalele areale de studiu implicate – geografia regională și arhitectura – ambele fiind obligate să opereze cu acest fragil element, patrimoniul construit. În final cercetarea de față – deși încă necesită o esențializare suplimentară – propune o ustensilă de analiză tocmai pentru a facilita operarea cu acest element vulnerabil și extrem de diversificat.